

ՀԱՍՄԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՍՍԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
2026

ՀՏԴ 93/94+82.09(082)
 ԳՄԴ 63.3+83.3g43
 U 887

Ժողովածուն հրատարակվել է
 ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
 Գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ Թամարա Աղամալյան

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ՀԱՍՄԻԿ

U 887 Հոդվածների ժողովածու 2. /Հ. Ստեփանյան.- Եր.: 2026.- 134 էջ:

Ժողովածուն ամփոփում է հեղինակի տարբեր տարիների հոդվածները, ինչպես նաև միջազգային գիտաժողովներում կարդացած զեկուցումները: Ժողովածուն ներառում է նաև պարբերականներում լույս տեսած մի քանի հոդվածները, որոնք առնչվում են հեղինակի մասնագիտական հետաքրքրությունների հետ: Հայատառ թուրքերեն գրականության և Օսմանյան կայսրությունում հայերի ներդրման մասին ուսումնասիրությունները ժողովածուի հիմնական մասն են կազմում:

Գիրքը նախատեսված է հայագետ-արևելագետների, ինչպես նաև ընթերցող լայն շրջանակի համար:

ՀՏԴ 93/94+82.09(082)
 ԳՄԴ 63.3+83.3g43

ISBN 978-9939-977-31-7

© Հասմիկ Ստեփանյան, 2026

Նվիրում են հոգևոր հայրերիս՝
Կ. Պոլսո պատրիարք Հովհաննես Կոլոտի և
Մխիթար Սեբաստացու հիշատակին

Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցի

Մխիթար Սեբաստացի Արքահայր

ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻ ՏԱՌԱԴԱՐՉՈՒՄԸ ԹՈՒՐԲԵՐԵՆ՝
ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ

ա - a	լ - l	ն - o	փ - p
բ - p	խ - h	չ - ֆ	ք - k
գ - k	ծ -	պ - b	օ - o
դ - t	կ - g	ջ - c	ֆ - f
ե - y,e*	ն - n	ռ - r	ւ - v
զ - z	ձ -	ս - s	իւ - ü
է - e	ղ - ğ	վ - v	էօ - ö
ը - ı	ճ - c	ւո - d	էո - ö
թ - t	յ - y,h**	ր - r	
ժ - j	ն - n	ց - ts	
ի - i	շ - ş	ու - u	

*Չայնավորից առաջ կարդացվում է y, իսկ բաղաձայնից առաջ՝ e.

** Բառասկզբում հ, իսկ մնացած դեպքերում՝ y.

ՏՕՆ ՔԻՇԵՕԴ

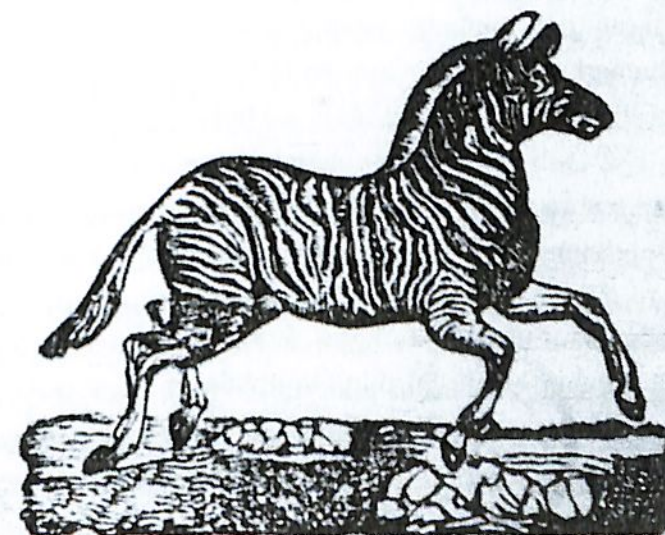
ԵԱԻՈՒՑ

ՏԻՒՋՄԷ ՀԻՔԵԱՅԵԼԷՐ ՕԳՈՒՄԱՆԸՆ ՃԱՀԻԼԼԷՐ ԱԳԼԸՆԱ
ՕԼԱՆ ԹԷՍՈՒԻ

ՍՊԵՆԵՕԻԼԼՈՒ ՄԵՆՈՒԻԼ, ՉԻՐՎԸՆԴԻՍ
ՆԸՄ՝ ՄԻԻԵԼԼԻՔԻՆ ԹԵԼԻՔԻ

ՊՈՒ ՏԵՓԱ ԼԻՍԱՆԻ ԹԻՐԲԵԻ ԹԵՐՃԻՄԷ ՕԼԻՆՈՒՊ՝
ԷՐՄԷՆԻ ՀՐՈՒԾԱԹԸՅԻ Ա ԹԱՊ ՕԼՈՒՆՏՈՒ

ԴԸՍՄԸ ԷՎՎԼԻ

ԲՈՒՆՆՈՒՄ

ՎԵՋԻ ԽԵՆԸՆԱ ՏՐՈՅԵՆ ԹԱՊԵՆԵՍԻՆԷ

1968

ՀԱՅԱՏԱՌԹՈՒՐՔԵՐԵՆԻ ԴԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԱՌԱՋԸՆԹԱՅԻ ՄԵՋ

Հայատառ թուրքերեն գրականության առաջին նմուշները պատկանում են 14-րդ դարին՝ Օսմանյան կայսրության հաստատման առաջին իսկ շրջանին: Այս գրականության առաջացումն արդյունք էր օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող արևմտահայության սոցիալական, հասարակական-քաղաքական անասելի ծանր իրավիճակի: Բռնի մահմեդականացման, թուրքացման քաղաքականության արդյունք է հանդիսացել Արևելյան վիլայեթներում իրենց պատմական հողերի վրա ապրող ավելի քան կես միլիոն հայերի թրքախոս դառնալը: Լեզուն կտրելու, մահվան սպառնալիքով արգելված է եղել խոսել հայերեն: Քարոզն անգամ եկեղեցիներում թուրքերեն է հնչել: Ինչպես հայտնի է, այդ շրջանում Օսմանյան կայսրությունում մի քանի տասնյակ տեսակի տուրքերի տակ կքված հայ ժողովուրդը ոչ միայն տնտեսապես ծայրահեղ հյուծված էր, այլև բարոյական, հոգեբանական անմարդկային նվաստացումների էր ենթարկվում: Դրա արտահայտություններից էին նաև աղջկահավաքները՝ հարեմների համար, տղայահավաքներ, մանկահավաքները (դեշիրմե)՝ ենիչերական սարսափազդու հրոսակախմբերի համար, ուր քրիստոնյա երեխաները, դաստիարակվելով մահմեդական ծայրահեղության մթնոլորտում, օգտագործվել են իրենց ծնող ժողովուրդների դեմ: Սակայն, առերես մահմեդականություն ընդունելով, նրանք մասամբ հավատարիմ են մնացել իրենց կրոնին, ազգային ավանդույթներին: Գյուղերում գաղտնի հայ քահանաներ են հրավիրել, գաղտնի մկրտություններ, պսակադրություններ կատարել: Ահա մեր ժողովրդի թուրքախոս այս հատվածի համար է ծնունդ առել հայատառ թուրքերենը, որպես արևմտահայության ինքնապահպանման ու ուժացման դեմ պայքարի միջոց, հաղորդակցման միջոց ու միայն հայերեն չիմացողների, թրքալեզու դարձածների, այլև նաև մասամբ հայերենին տիրապետողների համար: Որպես մշակույթի մի հզոր, բազմաժանր ու ինքնուրույն ճյուղ հայատառ թուրքերենի իրողությունը ոչ միայն արդարացրել է արևմտահայությանը

ծառայելու իր առաքելությունը, այլև վերաճել է ավելի լայն գործոնի: Նա ծառայել է նաև Օսմանյան կայսրության թրքալեզու ժողովուրդներին, առավելապես՝ թուրք ժողովրդին, իր մեծագույն ներդրումն ունենալով նրանց զարգացման, լուսավորության գործում:

Հայատառ թուրքերենի տպագիր շրջանն ընդարձակ աշխարհագրություն ունի: Այդ միջոցով բազմաթիվ գրքեր են հրատարակվել աշխարհի մոտ 50 քաղաքների 200-ից ավելի տպարաններում: Միայն Կ. Պոլսում սոցիալ-քաղաքական, կրոնական, գրական թեմատիկայով, լուսավորական նպատակներ հետապնդող այդ գրքերը տպագրվել են մոտ 85 տպարաններում: Ավելի քան 250 տարիների ընթացքում տպագրված հայատառ թուրքերեն գրքերի թիվն անցնում է 2500 անունից: Հավելենք այս ամենին թատրոնի համար կատարված 500-ից ավել թարգմանությունները, փոխադրությունները: Դրանց մի աննշան մասն է միայն տպագրվել, սակայն այս հանգամանքը դույզն իսկ չի նսեմացնում նրա ունեցած կրթական, լուսավորական, մշակութային ահռելի նշանակությունը:

Հայատառ թուրքերեն մամուլը կազմում է մոտ 130 անուն պարբերական, որոնք հրատարակվել են 1840-1947թթ. ընկած ժամանակաշրջանում: Ահա հայատառ թուրքերենի սեղմ ուրվագիծը: Ի դեպ, վերջին տարիներին Թուրքիայում հայ գիտնականների կողմից լույս աշխարհ են գալիս հանրագիտարանային արժեքի շքեղ հրատարակություններ՝ նվիրված Օսմանյան կայսրության տարբեր ասպարեզներում հայերի ունեցած ներդրմանն ու դերին:

Հայտնի են Բարսեղ Թուղլաճիի (Բարսեղ Թուղլաճեան) հրաշալի մենագրություն-ալբոմները պալատական ճարտարապետներ Պալյան գերդաստանի, երաժշտական գործիքների, կղզիների, հայտնի գերդաստանների մասին և վերջապես՝ 2005թ. հրատարակված հայկական եռահատոր կոթողային հանրագիտարանը: Մինչ այդ հայտնի էր հայազգի կաթոլիկ գիտնական Չարքի գիրքը (1953թ.), որը Օսմանյան կայսրության մեջ հայազգի երևելի անձանց ունեցած դերի մասին է: Այն ավելի պետական, ռազմական կառավարման ոլորտի մասին է: Այս մասին է Հրաչյա Աճառյանի մի հոդվածը:

Մյուս գիտնականը Կարո Զյուրքմենն է՝ իր արծաթագործությանը, Անատոլիայի, օսմանցիների կշռի ու չափի գործիքների, կայսրության հայ նկարիչների, պղնձագործության, Կուտինայի ճենապակու մասին տպագրած ու տպագրվելիք ծավալուն աշխատություններով:

Արսեն Յարմանի «Օսմանյան կայսրության առողջապահության մեջ հայերի նպաստի, Ս. Փրկիչ ազգային հիվանդանոցի մասին» աշխատությամբ առաջին անգամ բարձր մակարդակով, փաստագրական հարուստ նյութի հիման վրա ժամանակակից թուրքերենով ներկայացվել է հայ ժողովրդի պատմությունը, սկսած ուրարտական շրջանից մինչ օրս: Հայ և թուրք հրատարակիչների կողմից պոլսահայ հայտնի բանասեր Գ. Բամպուկճյանի թուրքերեն գործերի քառահատորյակի հետմահու հրատարակությունը կարևոր ներդրում է հայատառ թուրքերենով գրականության ուսումնասիրության համար: Մեզ հետաքրքրող նյութի առնչությամբ այն պարունակում է բազմաթիվ կարևոր վկայություններ հայ երևելի տոհմերի, ամիրայական գերդաստանների մասին, որոնք սերնդե սերունդ իրենց ձեռքում են պահել մի շարք պալատական պաշտոններ՝ ճարտարապետների, փողերանոցի, վառողարանի, ժամագործների, նկարիչների, ոսկերիչների ու արծաթագործների, ակնագործների և այլն:

Ամիրայական ընտանիքները մեծ համարում են ունեցել պալատում, դիվանագիտական շրջանակներում, արևմտահայ մթնոլորտում: Նրանց մի մասը, հարելով կաթոլիկ եկեղեցուն, այնուամենայնիվ զգալով եկեղեցու մասնատվածության վտանգը հայապահպանության համար, միավորվել են տարբեր միություններում, պայքարել հանուն միաձույլ ազգի ապագայի, նրա զարթոնքի: Այս ընտանիքներն ասես մրցել են միմյանց հետ, թե ո՞վ ավելի շատ, ավելի լավ կօգնի իր ազգին, իր ժողովրդին: Ու կառուցվել են եկեղեցիներ, դպրոցներ, որբանոցներ ու ծերանոցներ, հիվանդանոցներ ու հիմարանոցներ, հիմնվել են տպարաններ, հրատարակվել պարբերականներ: Բարեբախտաբար Պոլսո պատրիարքական աթոռը հիմնականում դրական դեր է խաղացել ու գլխավորել է այս շարժումը: Հայ Պոլիսը հիմնականում կազմված է եղել հայ արհեստավորներից: Պոլսահայ բանասեր Հարություն Մրմրյանն իր «Թուրքահայոց հին վաճառականությունը և վաճառականները» գրքում բերում է 65 հայ էսնաֆների (արհեստագործների) մի ցուցակ:

Սա պատկերացում պիտի տա տարբեր ոլորտներում զբաղվածության, ավելի ճիշտ՝ այս ասպարեզներն իրենց ձեռքում կենտրոնացրած հայ բնակչության մասին: Ահա այս առումով չափազանց կարևորվում են հայատառ թուրքերենով հրատարակություններում առկա սկզբնաղբյուրների վկայությունները: Բայց ոչ միայն այդ:

Մեզ հետաքրքրող բնագավառը թուրքերեն լեզվի, գրականության,

տպագրության, պարբերական մամուլի, թատրոնի ասպարեզն է՝ կայսրության ժողովուրդների մշակույթի ու կենցաղի անհրաժեշտ դարձած մասը:

Բնականաբար պոլսահայությունը ևս մյուս ազգերի, նույնիսկ՝ միմյանց հետ, թուրքերենով է հաղորդակցվել: Ցավոք կաթոլիկությանը հարած որոշ հայ ընտանիքներում սկզբունքորեն հայերեն չեն խոսել: Ֆրանսերենը, թուրքերենն են գերիշխել այդտեղ, մասնավորապես հայատառ թուրքերենը: Հայատառ թուրքերենով տպագրությունը, և՛ գրքերի, և՛ պարբերական մամուլի առումով, հիմնականում կատարվում էր Կ. Պոլսում: Շնորհիվ արևմտյան լրագրողական մշակույթի արտահայտությունը լինելու հանգամանքի, իր ժամանակին համահունչ, նոր ու հարուստ ինքնուրույն ու թարգմանական նյութեր ներկայացնելու շնորհիվ հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլը դարձավ կայսրության ամենակարդացվող մամուլը: Ունենալով սոցիալ-քաղաքական տարբեր սկզբունքներ, համոզմունքներ ու համակրություններ, հրատարակվելով կրոնական տարբեր համայնքների կողմից (առաքելական, կաթոլիկ, բողոքական)՝ մամուլը օր օրի արտացոլել է արևմտահայության կյանքի բոլոր կողմերը, իրավիճակը: Հայատառ թուրքերեն մի շարք պարբերականներ բազմաթիվ բաժանորդներ, թղթակիցներ են ունեցել կայսրության տարբեր շրջաններում, արտասահմանում՝ ապահովելով կարևոր և հետաքրքիր նյութեր իրենց ընթերցողների համար:

Ժամանակի եվրոպական, մասնավորապես՝ ֆրանսիական մամուլի օրինակով, հայատառ թուրքերեն պարբերականներն իրենց էջերում տպագրել են երկրի ներքին, արտաքին, ազգային հարցերին վերաբերող նյութեր: Կրոնական, առևտրական, ուսումնական, նորություններ, գրքեր, թատրոն, հայտարարություններ և այլ ենթախորագրերի տակ հրատարակել են ամենատարբեր նյութեր: Հայատառ թուրքերեն պարբերականների էջերում՝ նույնպես ֆրանսիական թերթերի օրինակով, թարգմանվել և տպագրվել են ժամանակի հայտնի գրական գործերը: Այս պարբերականների հեղինակությունն այնքան մեծ է եղել, որ ոչ միայն աշխատակցել, այլև բաժանորդագրվել են թուրքերենին տիրապետող այլազգի անձինք, բնականորեն մաս առաջին հերթին՝ թուրքեր, դրանք նախընտրելով օսմաներեն պարբերականներից, ուր արտասահմանյան լուրերը ոչ թե հաջորդ օրն էին մատուցվում, այլ շաբաթներ անց միայն: Հայատառ թուրքերեն հրատարակությունները վերաբերել են կայսրության կյանքի բոլոր կողմերին: Այն համընդհանուր օգտագործման, անհրաժեշտության առարկա եղել: Բոլոր

արհեստագործական և այլ ամենատարբեր միությունները, ընկերությունները, եթե ունեցել են կանոնադրություններ, դրանք եղել են հայատառ թուրքերենով: Թվարկենք մի քանի բնագավառ, որոնց առնչվող պաշտոնական փաստաթղթերը և հրատարակությունները շրջանառության մեջ են դրվել հայատառ թուրքերենով. պարբերականներ, առանձին գրքեր, եվրոպական լեզուներից թարգմանությունների հրատարակություններ. Օրենքներ՝ 5 հատորով, Օսմանյան կառավարության օրենքների ժողովածու, տարբեր կանոնադրություններ, քրեական, քաղաքացիական օրենքներ, կտակի, ժառանգության, նվիրատվության մասին օրենքներ, օրենքների հավաքածուներ շենքերի շինարարության համար, պետական տարբեր դաշնագրերի հրատարակություններ և այլն: Դիստուրներ՝ դրանք հաշվեցուցակներ են, կալվածագրեր, Կ. Պոլսի մաքսատան սակագույցներ, առևտրի վերաբերյալ գրքեր, դասագրքեր: Ի դեպ, հայատառ թուրքերեն մի շարք պարբերականներ առևտրական ուղղություն են ունեցել: Գյուղատնտեսություն, այգեգործություն, հողագիտություն, ծաղկաբուծություն, պարտիզպանություն, հավաքածություն, կենդանաբանություն, շերամապահական տնտեսության տարածման համար հրատարակված բազմաթիվ ուղեցույց գրքեր, 1906թ. հրատարակված գյուղատնտեսական պատկերազարդ պարբերաթերթ: Այցետոմսեր, ազդագրեր, լուսանկարների ալբոմներ, տարեցույցներ, ճանապարհորդական նոթեր-ուղեցույցներ, աշխարհագրության, աստղագիտության, միկրոբիոլոգիայի, հանքերի, մետաղամշակման մասին գրքեր: Ամենօրյա կենցաղին անհրաժեշտ խոհարարական գրքեր՝ եվրոպական, արևելյան խոհանոցների բազմազանությամբ, երազահաններ, գուշակության գրքեր, օգտակար խորհուրդներ, երգարաններ... Շատ պարբերականներ ունեցել են մասնագիտական որոշակի ուղղություններ: Հրատարակվել են գիտությանը, գիտական տեղեկատվությանը, տեխնիկական, բանկային, առևտրական, արդյունաբերական, ուսմանական, առողջապահական, երիտասարդների սեռական դաստիարակությանը նվիրված, նորաձևության մասին շաբաթաթերթեր, ամսագրեր, օրաթերթեր: Հայատառ թուրքերեն լեզվով ստեղծվել է բովանդակային առումով բազմազան և ծավալուն ուսումնական գրականություն: Թուրքերեն լեզվի ձևավորման ու զարգացման համար առատորեն տպագրվող հայ լեզվաբանների հեղինակած օսմաներենի դասագրքերը, բառարանները, զրուցարաններն ուղենշային են եղել: Այսպես է ձևավորվել ժամանակակից թուրքերենը: Հայատառ թուրքերեն թարգմանական գրականությունն աննախադեպ ճանաչում

էր վայելում: Ֆրանսիայում տպագրված գրականությունը մեկ, երկու ամիս անց արդեն հայատառ թուրքերենով կարդացվում էր ողջ Օսմանյան կայսրությունով մեկ՝ թեյարաններից սկսած մինչև հարեմ¹: Այս գրականության ծանրակշիռ մի մասը ծառայեց հայկական թատերախմբերին, ապա նաև թուրք թատրոնի ստեղծմանը:

Հայկական թատերախմբերի թուրքերենով ներկայացումները ողջ երկրով մեկ ունեցան հեղափոխական նշանակություն:

Թուրքիայի նման բռնատիրական ֆեոդալական ավանդույթներով ապրող երկրում, որի բնակչության մեծագույն մասը անգրագետ էր, թատրոնը երկրի եվրոպականացման լավագույն գործիքներից հանդիսացավ:

Թատրոնը բեմի մյուս կողմում նստողների համար համար փոխարինեց այն ամենին, ինչը պիտի հաղորդակից դարձներ աշխարհի հին ու նոր դեպքերին, դեմքերին, տարբեր ժամանակների մարդկանց, կրոններին, սովորույթներին, պատմությանը: Թատրոնը կյանքի, կենցաղի, առանձին ճակատագրերի օրինակով հանդիսատեսին մղում էր սեփականի շուրջ դատողություններ անելուն, ժամանակի շունչը զգալուն:

Ինչ վերաբերվում է հայատառ թուրքերեն թարգմանական գրականությանը, ապա նկատենք, որ հայ թարգմանիչները օգտագործում էին թարգմանությունների, բառաստեղծման բոլոր միջոցները, որպեսզի այդ տարիներին հրատարակվող վեպերը ոչ միայն իրենցից ընթերցանության հաճելի ու հետաքրքիր նյութ ներկայացնեն, այլև հասարակության զարգացման օգտակար լինեն: Թարգմանիչների բանակի մեծ մասը ժամանակի ամենազարգացած անձերից են եղել: Նրանք լավ ծանոթ են եղել ֆրանսիական հարուստ գրականությանը և մշակույթին, եվրոպական գաղափարախոսությանը:

Այս թարգմանիչները տիրապետել են մի քանի լեզուների: Եզակի երևույթ չի եղել, երբ նույն անձը նույնպիսի վարպետությամբ թարգմանություններ է կատարել իտալերենից, ֆրանսերենից և ա յլ լեզուներից: Համոզված կատարել էր, որ հայատառ թուրքերեն թարգմանական հսկա գրականությունը, որ մուտք է գործել թուրքական և թրքախոս հայերի շրջանակ, կոչված էր ծառայելու նրանց ընդհանուր մտավոր զարգացմանը, նոր աշխարհայացքի ձևավորմանը: Թարգմանությունների ընտրության նպատակները հեռա-

¹ Ֆրանսիական արկածային գրականության թարգմանությունները ինչպես Օսմանյան կայսրությունում, նույն այդ տարիներին նույնպիսի արագությամբ և առատությամբ լույս են տեսել Ռուսաստանում:

հայաց են եղել: Հրատարակիչները հիմնականում ձգտել են հատընտիր, հաճելի և օգտակար գրքերի շնորհիվ սեր և ճաշակ զարգացնել մտավոր ու հոգևոր արժեքների նկատմամբ: Նրանք սովորեցրել են ընթերցողներին դրանք վեր դասել առօրյա կենցաղից, զարգացնել ընթերցողների մտավոր հնարավորությունները և հոգեկան սնունդ տալ նրանց, մղել դեպի ընթերցանություն: Հայկական թատերախմբերի թուրքերեն ներկայացումների համար թուրք երիտասարդ մտավորականությունը, որի մի մասը կրթություն էր ստացել եվրոպական երկրներում, հայ դերասանապետների կողմից թարգմանությունների, փոխադրությունների, ինքնուրույն պիեսների առատ պատվերներ էին ստանում: Թուրք նոր գրականության ներկայացուցիչների համարյա բոլոր ինքնուրույն գործերի ստեղծումը պայմանավորված է եղել նրանց ու հայկական թատերախմբերի համագործակցությամբ: Նրանց պիեսները խաղացվել են հայկական բեմում, նրանք հայտնի են դարձել շնորհիվ դրանց: Թատրոնը ծնունդ տվեց թուրք նոր գրականության, թուրք լուսավորիչների, գրական նոր թուրքերեն լեզվի, թուրքական լրագրողական մշակույթի կազմավորմանը և զարգացմանը: Հարկ է նշել նաև, որ թուրք գրողներին մեծապես օգնում էր այն հանգամանքը, որ երբեմն պատվիրված երկն արդեն թարգմանված և տպագրված էր լինում հայերի կողմից հայատառ թուրքերենով: Մնում էր միայն կրճատումներ կատարել և վերածել պիեսների: Ցանկանում ենք անդրադառնալ հարցի մի այլ կողմին՝ թարգմանությունների լեզվական առանձնահատկություններին: Նշենք, որ ոչ բոլոր հայատառ թուրքերեն թարգմանությունների լեզուն եղել է նույնը և հասկանալի: Թուրք մտավորականության կողմից գրված, թարգմանված գրքերի մի մասը այսօր ժամանակակից ընթերցողը դժվարությամբ կկարդա: Այդպիսի հրատարակությունների թիվը մեծ չէ: Մինչդեռ թուրք լուսավորիչների կատարած՝ եվրոպական երկերի թարգմանությունները կարդալու համար այսօր դրանք տպագրվում են՝ թարգմանվելով ժամանակակից թուրքերենի: Այնպես որ, եթե ժամանակին կայսրության ժողովուրդը ծանոթացել է եվրոպական գրականությանը, ապա միայն հայատառ թուրքերեն գրքերի ու հայկական թատերախմբերի թուրքերեն ներկայացումների շնորհիվ: Այս ներկայացումները թատրոն են բերել ժողովրդի լայն խավերին, իսկ որ ամենակարևորն է՝ թուրք կնոջը, հարեմի կնոջը: Բեմում կինը բոլորովին այլ էր, որը մտածելու, պայքարելու, ազատ լինելու մղում էր պարտադրում: Բոլոր դերասաններն իրենց դերերը սովորել են հայատառ թուրքերենով: Հայկական այբուբենը հանդիսացել է, ընդհուպ մինչև Առաջին համաշխար-

հային պատերազմի տարիները, Թուրքիայում գործող բոլոր թատերախմբերի աշխատանքի անփոխարինելի միջոցը, իսկ հայատառ թուրքերենը՝ թատրոնի աշխատանքային լեզուն: Թուրքական նոր գրականության գործիչներին ամենից ավելի մտահոգող և նրանց օրակարգային խնդիրներից էր ժամանակի պահանջները բավարարող գրական նոր թուրքերենի ձևավորման հարցը: Չնայած իրենց գործադրած ճիգերին, արաբիզմներով, ծեքծեքուն ոճերով հագեցված թուրքերենը հեռու էր գրական նոր լեզու լինելու նախադրյալներից: Թուրքական թատրոնի պատմաբանների կողմից այս շրջանն ուսումնասիրվում է որպես թուրքական ազգային թատրոնի սկզբնավորման ժամանակաշրջան: Իսկ թատրոնի լեզուն, ինչպես և հայատառ թուրքերենի ինքնուրույն ու թարգմանական գրականության լեզուն՝ կոպիտ թուրքերենի ու դասական օսմաներենի ոսկյա միջինն էր, հավելված եվրոպական լեզուներից կատարված փոխառություններով, որոնք հիմնականում արտահայտում էին Թուրքիայի համար նոր գաղափարներ, հարաբերություններ, գիտության տարբեր նկարագրությունները հնարավորինս պարզ ներկայացնելու ջանքեր: Նոր գրական թուրքերենը ձևավորելու պատիվը իսկապես պատկանում է հայատառ թուրքերեն գրականությանը: Իգուր չէ, որ մինչ Առաջին համաշխարհային պատերազմը փորձեր եղան օսմաներենի արաբատառ այբուբենը փոխարինելու մեսրոպյան այբուբենով, որը հրաշալիորեն արտահայտում էր թուրքերենի ողջ հնչունական կազմը: 1860-ական թթ. Օսմանյան կայսրության Ալի և Ֆուսուլ փաշաների, մեծ եպարքոսի այս առաջա րկությունը պայմանավորված էր հայատառ թուրքերենի մեծ ազդեցությամբ, ինքնաբավ գրականություն լինելու փորձաքննությունն անցած, կայսրության կյանքի բոլոր բնագավառներում առկա լինելու հանգամանքով: Այս շարժումն ա յնպիսի մի թափ ստացավ, որ հայկական մթնոլորտում դարձավ քննարկման հատուկ նյութ: Բոստոնում հրատարակվող «Հայրենիք» շաբաթաթերթը հայ գրողներին ու գործիչներին ուղղված մի շրջաբերականում հարցնում է, թե՞ «...հայկական տառերի ընդունումը թուրքերի կողմից օգտակար, թե՞ վնասակար կարող է լինել հայ գրականության ու լեզվի համար. 1910 թ.»:

Հովհաննես Թումանյանի «Հայատառ թուրքերենը» հոդվածում կարդում ենք իր խորհրդածությունները այս մասին, որն ավարտվում է հարցի մեջ ոչ մի վնաս չտեսնելու եզրակացությամբ, միաժամանակ զարմանքով, թե՞ ինչու: Նրանց թվում էին նաև հայատառ թուրքերենի մշակները, այդ գրականության կրողները:

Ջարդերից մագապուրծ փրկված թուրքախոս հայերի խլյակները, որ ապաստանել էին Մերձավոր Արևելքի հարևան երկրներում և Ամերիկայում, շարունակեցին հայատառ թուրքերենի հրատարակչական ավանդույթները: Դրանք հիմնականում միսիոներական հրատարակություններ էին, որոնք ավելի հայապահպան ուղղություն ունեին, և չստեղծվեցին մշակութային մեծ արժեք ունեցող գործեր: Այդպիսով, հայատառ թուրքերեն գրականության, պարբերական մամուլի զարգացումն Օսմանյան կայսրությունում, նրանց զարթոնքի շրջանի հաջողությունները, որը համընկնում էր կայսրությունում մտավոր ընդհանուր վերելքի շրջանին, լուսավորական մեծ նշանակություն են ունեցել ոչ միայն արևմտահայ մթնոլորտում, այլև հեղափոխական ազդեցություն են թողել թուրքախոս ժողովուրդների վրա՝ նրանց զարգացման և եվրոպական արժեքներին հասու լինելու առումով:

Այս ամենն արտահայտությունն էր այն բանի, որ արևմտահայությունը մի որոշիչ հուժկու ուժ էր դարձել Օսմանյան կայսրությունում, նրա կյանքի համարյա բոլոր բնագավառներում: Այդ ուժը թեև իր ողջ մտավոր, տնտեսական, քաղաքական ներուժը ներդրել էր Օսմանյան կայսրությանը ծառայելու, այն զարգացնելու համար, այնուամենայնիվ այն կառավարող շրջանակների և օտար տերությունների կողմից դիտվում էր Օսմանյան կայսրություն ներթափանցելու, այն իրենց երկրների լիարժեք ազդեցության գոտի դարձնելու նպատակներին խանգարող ուժ:

Այս է պատճառը, որ նրանց համատեղ ծրագրմամբ իրականացվեց մեր ժամանակների մեծագույն ոճիրներից մեկը՝ Մեծ եղեռնը՝ հայերի ցեղասպանությունը:

**Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր
Եր., 2006, հ.13, էջ 76-83**

ՀԱՅԵՐԻ ԴԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ (19-րդ դ.)

Օսմանյան կայսրության տերերն իրենց բնույթով քոչվորական տիպի ժողովուրդների ներկայացուցիչներ էին: Այն երկրները, որ նրանք նվաճել էին՝ նստակյաց ժողովուրդների պետություններ էին, ուր տարբեր մշակութային ավանդույթներ ունեցող ազգեր արդեն դարեր ի վեր զբաղվում էին հողագործությամբ, արհեստներով, արվեստներով, վաճառականությամբ, ունեին գիտական, գրական բանավոր ու գրավոր ավանդույթներ, որոնք պիտի շարունակվեին արդեն որպես հպատակ ժողովուրդների գլխավոր զբաղմունք և գոյության միջոց: Գերավարված ժողովուրդների հետ ապրելով՝ մահմեդական մասը աստիճանաբար պիտի սկսեր նրանց նման մշակել հողը, ընդօրինակել նստակյաց հպատակ ժողովուրդների զբաղումները՝ նորովի փորձելով ապահովել իր կյանքը, շնորհիվ իր հպատակների՝ տեր դառնալով նաև մշակութային նոր արժեքների: Հայերի դերը Օսմանյան կայսրության մշակութային կյանքի ամենատարբեր ոլորտներում չափազանց զգալի է եղել: Արևմտահայ մշակույթը, չնայած սոցիալ-տնտեսական տաժանելի ու անարդար պայմաններին, 18-րդ դարից սկսած այնպիսի մի հզոր զարթոնք է ապրել, որ դուրս է եկել զուտ ազգային, հայկական սահմաններից, դարձել Կայսրությունում լուսավորությանը, եվրոպականացմանն ուղղված շարժման առաջամարտիկ: Այս ներազդման, համագործակցության հաջողությունն առանձնապես պայմանավորված էր բոլորին հասկանալի, մի ընդհանուր արտահայտչամիջոցի գոյությամբ, որը դարձավ հայատառ թուրքերենը: Հայատառ թուրքերեն գրականության առաջին նմուշները պատկանում են 14-րդ դարին: Բռնի մահմեդականացման, թուրքացման քաղաքականության արդյունքում Արևելյան վիլայեթներում իրենց պատմական հողերի վրա ապրող ավելի քան կես միլիոն հայեր թրքախոս էին դարձել: Լեզուն կտրելու, մահվան սպառնալիքով արգելված է եղել խոսել հայերեն: Քարոզն անգամ եկեղեցիներում թուրքերեն է հնչել: Ահա մեր ժողովրդի թրքախոս այս հատվածի համար է ծնունդ առել հայատառ թուրքերենը՝ որպես արևմտահայության ինքնապահպանման ու ուժացման դեմ պայքարի միջոց, հաղորդակցման միջոց ոչ միայն հայերեն չիմացողների,

թրքալեզու դարձածների, այլ նաև մասամբ հայերենին տիրապետողների համար: Որպես մշակույթի մի հոգր, բազմաժանր ու ինքնուրույն, ինքնաբավ ճյուղ, հայատառ թուրքերենի ինստիտուտը ոչ միայն արդարացրել է արևմտահայությանը ծառայելու իր առաքելությունը, այլև վերաճել է ավելի լայն գործոնի: Նա, առավելապես գոյության տպագրական շրջանում, ծառայել է նաև Օսմանյան կայսրությանը: Արձակ, նաև չափածո հայերեն ու հայատառ թուրքերեն բազմաթիվ ժամանակագրություններ (խրոնիկաներ) կայսրության որոշակի ժամանակաշրջանում կատարված դեպքերի, նրա սուլթանների, վեզիրների պատմության թերևս միակ գրավոր, եզակի ու բացառիկ հավաստի աղբյուրներն են հանդիսանում: Այսօր էլ հայատառ թուրքերեն մատենագիտությունը անսպառ աղբյուր է ներկայացնում Թուրքիայի պատմության ու կյանքի տարբեր բնագավառների ուսումնասիրության համար: Այս առումով կարևոր էր ստամբուլահայ մատենագիր ու բանասեր, բազմաթիվ թուրքական պարբերականներին ու հանրագիտարաններին իր գիտական հոդվածներով 40 տարի աշխատակցող Գևորգ Բամպուկճյանի թուրքերենով եղած աշխատությունների քառահատոր գիտական հետմահու հրատարակությունը Օսման Բյուրեքի կողմից: Այն տուրք է նաև հայ (հայատառ թուրքերեն) մատենագրության, որը թուրքական պատմագրության համար անփոխարինելի արժեք է ներկայացնում: Մեզ հետաքրքրող նյութի առնչությամբ այստեղ կգտնեք նաև այն հայ երևելի տոհմերի, ամիրայական գերդաստանների մասին, որոնք սերնդե սերունդ իրենց ձեռքում են պահել մի շարք պալատական պաշտոններ՝ ճարտարապետների, փողերանոցի, վառողարանի, ժամագործների, նկարիչների, ոսկերիչների ու արծաթագործների, ակնագործների և այլն, մեծագույն ներդրումն ունենալով ընդհանուր, մշակութային զարգացման, լուսավորության գործում: Այս պնդումն առաջին հերթին և առավելապես վերաբերում է թուրք ժողովրդին: Ձեռագիր մի հսկայական, եզակի ու անգնահատելի ժառանգություն, որը գեղարվեստական, պատմական, գիտություններին վերաբերող երկեր են: Արդեն միայն հայատառ թուրքերեն բանահյուսական, աշուղական գրականությունն իրական գանձարան է ոչ միայն հայկական մշակույթի, այլև կայսրության այլ ժողովուրդների, առաջին հերթին՝ թուրք ժողովրդի մշակույթի համար: Առաջին հայկական գրքերը տպագրվել են Վենետիկում, 1512-3թթ. Հակոբ Մեղապարտի կողմից¹: Արձակ, նաև չափածո հայերեն ու

¹ Տես՝ Pamukciyan Kevork, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, Yayına hazırlayan Osman Köker. Cilt 1-İstanbul yazıları; Cilt 2-Ermeni Harfli Türkçe Metinler; Cilt 3-Zamanlar,

հայատառ թուրքերեն բազմաթիվ ժամանակագրություններ (խրոնիկաներ) կայսրության որոշակի ժամանակաշրջանում կատարված դեպքերի, նրա սուլթանների, վեզիրների պատմության թերևս միակ գրավոր, եզակի ու բացառիկ հավաստի աղբյուրներն են հանդիսանում: Այսօր էլ հայատառ թուրքերեն մատենագիտությունը անսպառ աղբյուր է ներկայացնում Թուրքիայի պատմության ու կյանքի տարբեր բնագավառների ուսումնասիրության համար: Օսմանյան կայսրությունում տպագրական գործի մասին գրելը համեմատաբար դյուրին է, քանզի այս մասին նյութերի սղություն գոյություն չունի: Ավելին, մեր մշակույթի այս ճյուղին նվիրվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, ժամանակակիցների մեծ ու փոքր աշխատություններ: Մենք առավելապես արժեքավոր ենք գտնում Թեոդոսի (Թեոդորոս Լափչինյանի) «Տիպ ու տառ»-ը (Կ.Պոլիս, 1912), նվիրված հայ տպագրության 400 ամյակին, 1512-1912թթ., Ազգային Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի երկարամյա, բովանդակալից ու մինչ օրս իրենց արժեքը չկորցրած «Տարեցոյց»ները: Գալով թուրքական մշակույթին առավելապես ծառայություն մատուցած հայատառ թուրքերեն գրականությանն ու պարբերական մամուլի հրատարակություններին, ապա այս մասին տես մեր՝ Հ.Ստեփանյան «Հայատառ թուրքերեն գրականությունը» մենագրությունը (Եր. 2001) և «Հայատառ թուրքերեն գրքերի եւ հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտություն» (Ստամբուլ, 2005) աշխատությունները, առանձին հոդվածներ: Առաջին հայկական տպարանը Կ.Պոլսում հիմնադրվել է Աբգար Թոխաթեցու(Եվդոկացու) կողմից 1564թ. Վալիդե խանում, գործել մինչև 1569թ: Նրանից է սկսվում Օսմանյան կայսրությունում հայկական տպագրական գործի, տպագրական մշակույթի փառավոր ճանապարհը, տալով տպագրիչների, տառաստեղծների, տառածույլների, հրատարակիչների, տպարանատերերի հարյուրավոր անուններ, որոնք մեծագույն ավանդ են ունեցել մեր ժողովրդի և Օսմանյան կայսրության զարգացման պատմության մեջ: 1677թ. ակնցի Երեմիա Բյոմուրճյանը Ստամբուլի Գումգափու քաղում երկրորդ հայկական տպարանն է հիմնադրում: Գրիգոր Մարգվանցի (Մերջանգաղե Գրիգոր դպիր Մարգվանցի, ?-1735) և Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցին (1670-1747) 1694թ. հիմնադրվում են Պոլսի 3-րդ, «Աստվածատուր Դպրի» հայկական տպարանը, որը գոյատևում է մոտ 45 տարի: 19-րդ դարի սկզբին Կ.Պոլսի հայ տպարանների թիվը հասնում է 25-ի: 1486

Mekânlar, İnsanlar; Cilt 4-Biyografileriyle Ermeniler. Aras Yayincılık, İstanbul, 2002-2003, s. 249, 255, 373, 449.

թ. Մայնցում, դեռևս Գուտենբերգի կողմից հիմնադրված տպարանում, հրատարակվել է Բերնարդ ֆոն Բրայդենբախի «Ճանապարհորդություն դեպի ավետյաց եկիր» գիտական նկարագրող ուսումնասիրությունը՝ «Peregrinatio in Terrum Sanctam»: Այս գործն արդյունք էր Մայնցի տաճարի դեկան և գանձապահ Բերնարդ ֆոն Բրայդենբախի 1483-1484 թթ. Երուսաղեմ կատարած ճանապարհորդության: Գրքում շարադրված են հայերի մասին եզակի հետաքրքրություն ներկայացնող նյութեր: Այստեղ տպագրված է փայտի վրա փորագրված մի աղյուսակ: Այն ներկայացնում է հայկական այբուբենը և տառերի անվանումները: Աղյուսակն արված է եղել պալատական նկարիչ Ռոյվիխի կողմից, որն ուղեկցել է Բերնարդ ֆոն Բրայդենբախին իր ճանապարհորդության ընթացքում: Այսպիսով առաջին տպագիր հայկական այբուբենը 515 տարեկան է: (Այս մասին տես՝ «Հայրենիքի ձայն» թերթ: Եր., 1986, հունվարի 22): Առաջին հայերեն Աստվածաշունչը Կ.Պոլսում տպագրվել է 1705թ. Պետրոս Լաժինացու կողմից: Առաջին հունական տպարանը Իզմիրում Օբսֆորդի Բալլիոլ կոլեջի շրջանավարտ Նիկողեմոս Մետաքսասի՝ 1627թ. Անգլիայից բերված մամուլով ու տպագրական տառերով է հիմնադրվում: Թուրքական առաջին տպարանը միայն 1728 թ. է հիմնադրվում: Հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականությունն ընդարձակ աշխարհագրություն ունի: Հրատարակվել է աշխարհի մոտ 50 քաղաքների 200-ից ավելի տպարաններում: Միայն Կ.Պոլսում 1730թ. սկսած այն տպագրվել է մոտ 85 տպարաններում: Ունեցել է իր սոցիալ-քաղաքական, կրոնական կողմնորոշումը, իր գրական, լուսավորական նպատակները: Ավելի քան 250 տարիների ընթացքում տպագրված հայատառ թուրքերեն գրքերի թիվն անցնում է 2500-ից: Հավելենք այս ամենին թատրոնի համար կատարված 500-ից ավել թարգմանությունները, փոխադրությունները՝ նրանց կրթական, լուսավորական, մշակութային առեւտրի նշանակությամբ: Հայատառ թուրքերեն մամուլը կազմում է մոտ 130 անուն պարբերականներ՝ 1840-1947թթ. ընկած ժամանակաշրջանում: Մի շարք հայ տպագրիչներ սուլթանական մեծագույն պարգևների են արժանացել, մասնավորապես Արապյան ամիրայական տոհմը ի դեմս նրա ամենափայլուն ներկայացուցչի՝ ակնցի Պողոս (Օհաննեսյան) Արապյան Ապուլչիսցու (Արապ օղլու 1742-1835): Նա մոտ 70 տարի նվիրաբերել է տպագրական գործին: Եղել է առաջին տպագրիչը հայ թերթերի ու թուրք պաշտոնաթերթերի, կայսերական տպարանի ղեկավարը, և բացի հայկական նոր տա-

ռերից թուրքական տառեր ևս է ստեղծել¹: 10 տարի վրաց Հերակլ թագավորի հրավերով Թիֆլիս է գնացել, այնտեղ ձուլել վրացական տառեր, հիմնել տպարան: Մասնակցել է Էջմիածնում հայկական առաջին տպարանի կատարելագործմանը: 1791թ. Պողոս Արապյանը Նեսիի և Թալիզ տառատեսակների «մայր» տառերն է ստեղծել, որոնք տպագրության պատմության մեջ նրա անվամբ մտել են որպես «Արապ օղլու»ի տառեր: Պողոս Արապյանն առաջինն ու միակն է եղել, որ իր գդակի (ֆեսի) վրա կրել է Սուլթան Մահմուդի շնորհած արույրե «Մամուլ» նշանը: Կայսերական տպարանում տպագրվող «Թագվիմ ի Վագայի» թուրքական անդրանիկ պաշտոնաթերթի ու նրա հայերեն տարբերակի՝ «Յայտարար լոյ Մեծի Տերութեանն Օսմանեան» 500 օրինակի համար 2000 դրուշ ամսեվարձ էր ստանում: Թերթերն անվճար հղվում էին տարբեր գավառների առաջնորդներին, կառավարիչներին. «Մաթաաի Ամիրե»-ի (Արքունի տպարան):

Մյուս հայտնի տպագրիչը, որը մեծագույն ծառայություններ է մատուցել Օսմանյան կայսրությունում, դա Հովհաննես Մյուհենդիսյանն է (1810-1891): Նրա գործունեությունը սկսվում է 1839 թվականից: Հայտնի է եղել որպես «անգուգական տպագրիչ և գրաձուլիչ»: Օսմանյան կայսրությունում առաջին թղթադրամները տպագրել է Ռաֆայել Գազանճյանը: Սակայն այս թղթադրամները զուրկ են եղել գեղարվեստական արժեքից և, որ ավելի կարևոր է, սկսել էին կեղծվել: Այդ իսկ պատճառով նոր թղթադրամների տպագրության գործը հանձնարարվում է Հովհ. Մյուհենդիսյանին: Պողոս Արապյանը, Հովհաննես Մյուհենդիսյանը, Հակոբ Պոյաճյանը, Ճանիկ Արամյանը զբաղվել են նաև օսմաներեն տառերի ձուլման գործով: Հովհաննես Մյուհենդիսյանը լավագույնն էր այս խնդրի համար հատուկ հրավիրված ֆրանսիացի մրցակիցներից ու նախընտրելին: Հովհ. Մյուհենդիսյանը Արքունի փողերանոցում սկսում է տպագրել 5000 դրուշանոց, 100, 500, 250 ֆայլզլը կոչված գալիմները: Ավելի ուշ, 1857թ. վերջերին տպագրել են նաև 1000 և 100 ոսկիանոց Թահվիլաթը մումթագները, 100-անոց, 50, 20 և 10-անոց գալիմները: Նա իր ժամանակի ամենահայտնի տպագրիչն էր: Ամերիկայից բերել էր տվել 3 նորահմար երկաթյա և 5 վիմատիպ մամուլներով տպագրական հաստոցներ, Փարիզից՝ արագատիպ մամուլներ, լիտոգրաֆիայի, գալվանիկայի պրոցեսները կատարող մեքենաներ: Մյուհենդիսյանի գործունեությունը կապված էր ոչ միայն տպագրական գործի

¹ Ստեփաննան Յ.Ա. Հայատառ թուրքերեն գրքերի եւ հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտություն. Ստամբուլ, 2005թ

զարգացման հետ Օսմանյան կայսրությունում: Նրա շնորհիվ են Թուրքիա մուտք գործել գալվանիստիկայի, ստերիոտիպի, ցինկոգրաֆիայի նորույթները: Նրա տպարանում էին տպվում Պատրիարքարանի գործերը, թերթեր, գրքեր, որոնք տարածվում էին ողջ Կովկասում: Նա մասնավորապես տառեր էր վաճառում տպարաններին: Տպագրում էր մաքսային տոմսեր, տոմարներ: Հովհաննես Մյուհենդիսյանը (1810-1891) եղել է մասնավորապես տառերի տպագրական մայր օրինակները: Հետևել է ոսկերչության, աշխատել Արքունի փողերանոցում, աշխատավարձի քչության պատճառով թողել, ոսկերչի խանութ բացել Չուխաճը խանում, շնորհիվ իր արվեստի ձեռակերտների անմրցելի նրբության դարձել ոսկերչապետ, հայտնվել ժամանակի ամիրայական մի քանի հայտնի գերդաստանների թվում: Հովհ. Մյուհենդիսյանը հայտնի է եղել իր տառաստեղծ գործով: Մոտ 13 տեսակի *բունթո* տառեր է ստեղծել: Կատարելագործել *թալիզները*: Հայ տպարանատերերից շատերի գործունեությունը դուրս է եկել հայկական շրջանակներից: Բազմաթիվ հայկական տպարաններում են տպագրվել թուրք հեղինակների օսմաներեն երկերը: Հայերեն, հայատառ թուրքերեն երկեր, թարգմանություններ, փոխադրություններ, ինչպես մասնավորապես հրատարակիչների, պատասխանատու խմբագիրների կամ հայ տպարանատերերի օսմաներեն, ինչպես մասնավորապես հայերեն, հունարեն, քառալեզու, հնգալեզու պարբերականները: Մյուհենդիսյանը հայտնի էր ոչ միայն տառերի, այլև տպագրական գործիքների, տառեր ձուլելու մեքենաների, հաստոցների ստեղծմամբ: Իր կյանքի լավագույն տարիները նա անցկացրել է օսմանյան այբուբենի տառերի կադասյարների ամենավերջին կատարելությամբ պատրաստելու գործին: Հովհ. Մյուհենդիսյանի տպագրական ձեռակերտներից են *դրոշմաթղթերը* (վարագալի սահիլե), որոնց նմանը ոչ Ֆրանսիայում և ոչ էլ մի այլ տեղ կարելի էր գտնել: 80 տարեկանում ձեռնամուխ է լինում ձեռագրի տեսքով *բըզգա* տառերի ստեղծմանը, որն ավարտում է մահվանից քիչ առաջ, 1891թ.: Դրանք նրա գործունեության գլուխգործոցն են համարվել: Նրան անվանել են «Թուրքական Գուտենբերգ»: Թադեոս Տիվիթյանը (1810-1878), պոլսահայ, որ տիրապետում էր հունարեն, բուլղարերեն, իտալերեն լեզուներին, Օսմանյան կայսրությունում առաջինն էր, որ ձուլեց բուլղարերեն տառերը, տպագրեց բազմաթիվ գրքեր, որոնք ուղարկվում էին Բուլղարիա, մտավոր, հոգևոր սնունդ հասցնում այդ երկրին: Ռուբեն Քյուրքճյանը (1825-1870), Մյուհենդիսյանի տպագրիչ այս աշակերտը հայտնի է եղել իր տպագրու-

յունների մաքրությամբ: Նրա ստեղծած և իր անունով կոչված տառերը ամենահայտնիներն են եղել ժամանակին: Նրա ժամանակ տառերը ձեռքով էին ձուլում: Նա հնարել է «թուլումայայով» ձուլելու տեխնիկան: Երվանդ Փալագաշյանը երբայական պարբերականների համար պատրաստել է երբայական գրքեր, մասնավորապես զարդագրերի մայր օրինակներ: Կարապետ Քեշիշյան (1850-1910)՝ գրավաճառ օսմանյան զինվորական և քաղաքական վարժարանների (Հարբիյե), տպագրիչ: Հրատարակել է անհամար էժան օսմաներեն և հայատառ թուրքերեն դասագրքեր, հանդեսներ: Զիկագոյի միջազգային ցուցահանդեսում ստացել է «Ոսկե մեդալ», Ճապոնիայի Միկադոյից՝ «Ճագող Արեգակական պատվանշան»-ը, Մերքիայի թագավորից՝ «Ռագովայի» Ա աստիճան, Օսմանյան կառավարությունից՝ «Մեհիտիյե» և «Օսմանիյե» շքանշանները, «Արհեստի շքադրամ» (Սանայի մադալյասը): Ունեցել է «Ուլայի» բարձր աստիճան, եղել է Նյու-Յորքի բարեգործական ընկերության պատվավոր անդամ: Տպագրել են օսմանյան թերթեր ու գրքեր, օտարալեզու գրքեր, որոնք տարածվել են ողջ Կովկասով: Հայ տպագրիչների մի մասը Պոլսի Զինվորական վարժարանում (Հարբիյե) սկսել է դասավանդել մասնավորապես՝ լիտոգրաֆիա: Լրագրող, հրատարակիչ Նազգաշյան Միհրանը (1850-1944), որ առավելագույնս ծառայել է թուրքական տպագրական մշակույթին, 1879-ին հրատարակում էր «Tercimanı Şarkı» (Թերճիմանը շարքը՝ Արևելքի թարգման) պարբերականը, որը հետո վերածվում է թուրքական առաջին մեծ օրաթերթի՝ «Sabah»-ի, որի արտոնատերն է եղել: Հայերի կողմից, հիմնականում մասնավորապես հայկական տպարաններում են հրատարակվել թուրքական (օսմաներենով) հետևյալ հայտնի պարբերականները՝ Sabah, Saadet, Servet, Yeni Fikir, Hazine-i Fünün, Ceride-i Fenniye ve Edebiye Servet, İrtika, Tarik, Malumat, Terakki, Maarif, Geveze, Hafta Karakuş Ezop, Nevsal-i Osmani, Necat-ı Millet, Şikayet, Istanbul, Musavver Turkistan, Resimli Gazete, Resimli Ziraat Gazetasi, Yeni Gazete, Mekteb, և ֆրանսերենով պարբերականների մեծ մասը՝ La Reforme, L'Eclair, La Patrie, Intransigeant, Jeun Turc, La Verité, Renaissance, L'Information d'Orient, Indicateur General des transports en Turquie և այլն: Բացի հրատարակիչ-տպարանատերերից, կարևոր ավանդ է վերապահված եղել հայ գրաձուլիչներին (որոնք տպարանատերեր չեն եղել): Նրանք տառեր են մատակարարել հայկական և օտար տպարաններին, հսկայական ավանդ են ունեցել: Մեծ քաղաքների, ասպարեզը ողողած Կ.Քեշիշյանի գործը շարունակել են նրա զավակները՝ «Կ.Քեշիշյան

Որդիք» տպարան անվամբ: İmeron, Hermes, İdisis, Hayat- ı Ticari, Perde
հայ, հույն, թուրք, ֆրանսերեն քառալեզու թերթերը հրատարակվել են Միլ-
թիադի Էֆենդիի կողմից՝ հայ խմբագիրների, տպարանատերերի հետ միա-
սին: Հարբիյեում վիմագրություն դասավանդող վարպետ Երվանդ Թերզ-
յանը 1902թ. արժանանում է «Մեհիտիյե» 4-րդ կարգի պատվանշանի: Հայ
տպագրիչների ներդրումը նշանակալի է գավառներում տպագրական գոր-
ծի հիմնադրման ու զարգացման մեջ:

Օսմանյան կայսրության լուսավորական մթնոլորտի հաստատման մեջ
մեծագույն ավանդ են ունեցել հայ գրավաճառները: Ամենահայտնին Քի-
թապը Մարգարն է (178(9)9-1845): Նա պոլսահայ գրավաճառների մա-
հապետն է համարվում: 1805թ. Կօսկա քաղամասում, Աբրահամ Ամիրայի
տպարանի մոտ, հիմնում է «Մարգարյան գրախանութ» առաջին գրավա-
ճառանոցը:

Հայատառ թուրքերենը ինքնուրույն ու ինքնաբավ մի գրականություն է,
հարուստ, որակով, միմյանց չկրկնող՝ հանուն արևմտահայության ու Օս-
մանյան կայսրությունում զարթոնքի ու ազգային ինքնագիտակցության
բարձրացման: Այս գրականությունը, արևմտահայ հայագիր գրականու-
թյան հետ միասին, Օսմանյան կայսրության եվրոպականացման, նոր գաղա-
փարների ներթափանցման, զարթոնքի ընդհանուր շրջանի ծնունդ տվող-
ներից ու շարժիչ ուժերից է հանդիսացել: Այս լեզվով են թարգմանվել հա-
մաշխարհային, ողջ եվրոպական դասականներ ու ժամանակի հայտնի
բուլվարային, արկածային, թերթնային գրականության արքաները: Այս
լեզվով են հիմնականում գործել հայկական թատերախմբերը, ներկայաց-
նելու համար թուրքերեն լեզվով իրենց խաղացանկը: Հայատառ թուր-
քերենով են գրել, թարգմանել, փոխադրել հայ թատրոնը շրջապատած
թուրք լուսավորիչները՝ ծնունդ տալով թուրքական դրամատուրգիային,
թուրք նոր գրականությանն ու գրական «թուրքերենին»: Այս լեզվով տպա-
գրվել են հարյուրավոր պարբերականներ, որոնք աննկարագրելի պատմա-
կան դեր են ունեցել Օսմանյան կայսրությունում, Աբրահամի որդու՝ Հա-
րություն Մարգարյանի գրատունը ժամադրավայր է եղել տարբեր ազգերի
մտավորականների, գրականության մարդկանց համար: Նրանք չեն սահ-
մանափակվել հին ու նոր գրքեր վաճառելով: Նրանք են մղել ամիրաներին՝
հովանավորելու մեծաքանակ գրքերի հրատարակությունները, նոր ոգի
մտցրել գրավաճառության մեջ: Հեղինակների հետ պայմանավորվելով՝
նրանք իրենց միջոցներով տպագրել են գրքեր: Քիթապը Մարգարի մահ-

վանից հետո իր գրքերը գնել են ու վաճառել Փարիզի Ազգային Մատենա-
դարանին: Կայսրության սոցիալ-քաղաքական, գիտական, մշակութային
կյանքում, կենցաղում, նոր աստիճանի բարձրացնելով հայ լրագրողական
մշակույթը, միաժամանակ ծնունդ են տվել ժամանակահունչ թուրքական
լրագրողական մշակույթին: Հայատառ թուրքերեն որոշ պարբերականների
հեղինակությունն այնքան մեծ է եղել, որ մյուս ազգերի առաջադեմ մտավո-
րականությունը, մասնավորապես՝ թուրքերը, ոչ միայն համագործակցել են
դրանց, այլև սովորել են հայկական այբուբենը և ամեն օր կարդացել այդ
թերթերը՝ նախընտրելով այն օսմաներենով հրատարակվողներից:
Արևմտահայերի կողմից ստեղծվել է մեծաթիվ գրականություն: Հայատառ
թուրքերեն պարբերական հարուստ մամուլը, ինքնուրույն ու թարգմանա-
կան, մասնավորապես՝ ֆրանսիական արկածային գրականությունը, օրը
օրին, սովորության ուժով կարդացվում էին մեծ ու փոքր քաղաքների հասա-
րակական վայրերում, սրճարաններում, թեյարաններում, պաշտոնատեղի-
ներում՝ հարյուրապատիկ մեծացնելով ընթերցողների շրջանակը: Ստեղծ-
վել է օսմաներեն լեզվի ուսուցման դասագրքերի, բառարանների աննա-
վել է օսմաներեն (հայերեն, հայատառ թուրքերեն, օսմաներեն բա-
խընթաց առատություն (հայերեն, հայատառ թուրքերեն, օսմաներեն բա-
ցատրական տեքստերով): Ամենից շատ այն օգնել է նոր թուրքերեն լեզվի
կայացմանը, նրա բառացանկի հարստացմանը: Հայ լեզվաբանների հեղի-
նակած հայատառ թուրքերենով շուրջ հարյուր դասագրքերով ու բառարան-
ներով սեփական լեզուն տասնամյակներ շարունակ սովորել են թուրքերը
դպրոցներում, նորաբաց մասնագիտական տարբեր, նաև բարձրագույն,
բժշկական, տնտեսագիտական, նույնիսկ զինվորական ուսումնական հաս-
տատություններում՝ կրկին հայատառ թուրքերենով օգտագործվող մասնա-
գիտական (ինքնուրույն ու թարգմանական) գրականության հետ միասին:
Հայատառ թուրքերեն գրականությունն օգտագործվել է՝ ստեղծելու համար
կայսրություն մուտք գործող գիտության, տեխնիկայի, գյուղատնտեսութ-
յան, արհեստների ու մշակույթի գրականություն, որը կոչված էր ծառայելու
ոչ միայն հայ, այլև Օսմանյան կայսրության թրքախոս ազգերին, թուր-
քերին: Հայատառ թուրքերենը եղել է կենդանի օրգանիզմ և ծառայել է ողջ
կայսրության շահերին: Իզուր չէ, որ պալատական վերնախավային շրջա-
նակներում 19-րդ - դարի կեսերին հարց է առաջացել օսմաներեն լեզվի
արաբական այբուբենը փոխարինել հայկականով, որի կենսունակությունն
արդեն ապացուցված էր: 1850-1870-ական թթ., քաղաքական կյանքի հա-
մար համեմատաբար բարենպաստ տարիներին, հայատառ թուրքերեն

են թատերական մշակույթի հետ: Օսմանյան սահմանադրության վերականգնման տարիներին թուրք կինն աստիճանաբար հասարակական ասպարեզ մտավ և Թուրքիայում ծայր առավ կանանց էմանսիպացիայի խնդիրներին ուղղված շարժումը՝ առատորեն տպագրվող հայատառ թուրքերեն թարգմանական գրականությունը: Թարգմանական գրականության հետ միասին կարելի է անդրադառնալ հատուկ կանանց համար տրվող ցերեկային ներկայացումների դաստիարակչական մեծ ազդեցությանը, հայ առաջադեմ կանանց հրատարակած պարբերականներին, նրանց հասարակական կազմակերպություններին, որոնց մաս են կազմել կայսրության երևելի ընտանիքների, պալատի կանայք՝ դիվանագիտական ներկայացուցչությունների եվրոպացի անդամուհիների հետ միասին սկիզբ դնելով կանանց առաջադիմական շարժմանը Օսմանյան կայսրությունում: Թուրքական հարեմներում փակված կանանց համար թատրոնը դառնում էր եվրոպական քաղաքակրթության հետ շփվելու լավագույն հնարավորությունը: Այն մղում էր հարեմի և հանդիսատես մյուս կանանց՝ կարդալու ֆրանսերենից առատորեն թարգմանվող վեպերը: Հայատառ թուրքերեն սիրային, արկածային վեպերը տարածված էին Ստամբուլի ողջ հարուստ ու միջին ընտանիքներում, հարեմներում, ու ամեն մի կնոջ ու երիտասարդ աղջկա բարձի տակ կարելի էր այն գտնել: 1876թ. լորդ Սոլսբերին Պոլիս իր այցելության ժամանակ գնում է Կետիկ փաշայի Օսմանյան թատրոն, դիտում Վարդովյանի թատերախմբի ներկայացումը և ապշած մնում բարձր մակարդակից:

Հայկական, մասնավորապես հայատառ թուրքերեն ձեռագրերում պահպանվել են ոչ միայն հայագի, այլև թուրքական, արևելյան բազմապիսի ու բազմաոճ հազարավոր թուրքերեն երաժշտական ստեղծագործություններ: Կոմպոզիտոր, նոտագետ (Բաբա) Համբարձում Լիմոնճյանի (1768-1839) անունը նվիրական անուն է թուրքական երաժշտական մշակույթում: Ստեղծել է հայկական նոտագրության խազերը: Նրա և իր հետևորդների, աշակերտների շնորհիվ (հայկական և եվրոպական նոտագրությամբ) մեզ են հասել ոչ միայն ժամանակի հայ ստեղծագործողների, աշուղների երգերը, ժողովրդական ստեղծագործությունները, այլև արևելյան գործեր, ժամանակի թուրք ստեղծագործողների հեղինակային երգերի նոտագրությունը, բառերով, նոտագրության բոլոր անհրաժեշտ գործոններով: Հայտնի անուններ՝ Ուղի Աֆեթ(Հաբեթ), Ուղի Սեդեֆչի Տիգրան, Քեմանի Տիգրան, Քեմանի Նուբար Չոնլեկճյան, Քեմանի Սեպուհ, Քեմանի Թաթու, Քեմանի Նի-

կողոս, Քեմանի Քրիս, Քեմանի Գրիգոր Ջուլիայան, Թամբուրի Հովակիմ, Թամբուրի Հարություն, Համբարձում Չերչյան, Նիկողոս Թաշճյան, Արիստակես Քաղնա Հիսարյան, Լավթաճը Օվրիկ, Ուղի Արշակ Չոնլեկճյան, Ուղի Բույուք(մեծ) Սարգիս, Ուղի Սարգիս Քըլըճյան(Փոքր): Արևմտահայ մթնոլորտի, նրա մշակութային գործիչների ստեղծագործական ներդրման արդյունքում կայսրություն է մուտք գործել եվրոպական նոտագրության, դասական երաժշտական մշակույթը, հրատարակվել են երաժշտական ու երաժշտագիտական պարբերականներ, Ստամբուլի հայ բարձրաշխարհիկ խավի կողմից կազմակերպված պարահանդեսների, բարեգործական երեկույթների, համերգների կազմակերպմանը մասնակցել են տերության պալատական, բարձրաստիճան խավը, դիվանագիտական ներկայացուցչությունների անդամները, սուլթանական ընտանիքի անդամ արքայազներն ու արքայադուստրերը: Ստամբուլյան դահլիճները զբաղված են եղել հայ դերասանների, երգիչների, երգչախմբերի, երաժիշտների համերգներով: Դրանց մեծագույն մասը եվրոպական կրթություն ստացած, արդեն հայտնի դեմքեր են եղել: Հրավիրյալ երաժիշտների հետ համատեղ ելույթներում ժամանակի դասականների հետ մեկտեղ հնչել են հայ կոմպոզիտորների ու նրանց մշակմամբ ազգային գործեր: Երաժշտական այս բուռն մթնոլորտի մաս են կազմել երաժշտական ստեղծագործությունների տպագրությունները երկրում և արտասահմանում, երաժշտական գործիքների արտադրությունը: Միջազգային ցուցահանդեսներում բազմաթիվ մրցանակներ շարությունը: Միջազգային ցուցահանդեսներում բազմաթիվ մրցանակներ շահած ու համաշխարհային հռչակ ձեռք բերած Զիլճյան ընտանիքի ծնծղաները 1623թ.ից դարձել էին յուրատեսակ այցեքարտ Թուրքիայի համար ու մինչ օրս էլ ծնծղայագործ 400 ամյա գերդաստանի անունը կրող ծնծղաները լավագույն որակի արտահայտիչներ են թե դասական և թե այլ նվագախմբերի համար: Սարգիս, Քանոնի Նուբար, Քանոնի Առաքել, Քանոնի Ղախմբերի համար: Սարգիս, Քանոնի Նուբար, Քանոնի Առաքել, Քանոնի Միհրան Քավուքճյան, Քանոնի Մաքսուդ, Քանոնի Արամայիս, Քանոնի Համբարձում, Անտուան Մեզճյան: Նրանք օգտագործել են հայկական նոտագրությունը, որն ավելի տարածված էր: Օսմանյան բանակի նվագախմբերը երկար ժամանակ հենց այս նոտաներով են աշխատել: Մատենադարանի 118 հայատառ թուրքերեն ձեռագիր տաղարաններ ամփոփում են ոչ միայն հայ, այլև թուրք և այլ ազգերի ստեղծագործողների հարյուրավոր նմուշներ:

Տիգրան Չուխաճյանի (1837-1898) անունը կապվում է թուրքական օպերայի, կոմիկական օպերաների, քայլերգերի ստեղծման պատմության

հետ: Թուրք դասական երաժշտության հիմնադիր կոմպոզիտոր, երաժշտագետ, դիրիժոր Տիգրան Չուխաճյանի գործերը կատարում էին մասնավորապես օպերային խմբերը, ներկայացվում Ռուսիայում, Բելգիայում, Անգլիայում: 1895թ. Չուխաճյանի «Ջեմիրեն» իտալական «Ֆրանսիզի» խմբի կողմից ներկայացվում է Փարիզի «Օպերա-բուֆում»: Նա 1866թ. հիմնադրում է Օսմանյան Օպերային Միությունը, 800 տեղանոց համերգային և օպերային թատրոն է հիմնադրում 1874թ.-ին: Հայ ճարտարապետների կողմից կառուցվում էին թատրոնի շենքեր ոչ միայն հայկական թատերախմբերի համար: Մահմուդ Բ սուլթանի օրոք (1808-1839) մեծ քաղաքներում, գավառներում հայ երաժիշտների, երաժշտության հայ ուսուցիչների բեղմնավոր գործունեության արդյունքում հիմնադրված սիմֆոնիկ, կամերային, փողային նվագախմբերը, երգչախմբերը, երաժշտական միություններն ու հրատարակությունները, թատերախմբերը, պարային մասնավոր դպրոցները, սպորտային տարբեր խմբերն ու թիմերը, հասարակական հարյուրավոր կազմակերպությունները ողջ երկրով մեկ, առանձնապես Ստամբուլը դարձնում էին եվրոպական որակների հավակնող քաղաք: Հայ մասնագետները երաժշտություն են դասավանդել մասնավորապես, ռազմածովային դպրոցներին կից երաժշտական դպրոցներում, աճեցրել շատ ու շատ երաժիշտներ, այդ թվում թուրքական երաժշտության շատ երախտավորների, իսկ Օսմանյան Գեղարվեստից վարժարանի հայ դասախոսներն ու բազմաթիվ տաղանդավոր սաներ մեծագույն ներդրում են ունեցել ժամանակի մշակութային կյանքում: 1891թ. Պերայում, Թեփեքաշլյում ճարտարապետ Հովսեփ Ազնավուրը կառուցեց քաղաքապետարանի դրամայի ու կոմեդիայի թատրոնը: Դրանց ղեկավարներն իրենց արժանի դիրքն են զբաղում համայնքում, Պոլսի գեղարվեստասեր միջավայրում, արժանանալով մասնավորապես սուլթանական պալատի և թուրքական կառավարության, օտար տերությունների կողմից մեծ ու փոքր շնորհների, պատվանշանների: Նրանք մասնակցել են գեղարվեստի տարբեր ճյուղերի հիմնադրմանը, զարգացմանը, երկրի մշակութային զարգացմանն ու ներկայացմանը կայսրության սահմաններից դուրս, միջազգային բազմաթիվ ցուցահանդեսների, իսկ սեփական երկրում սկիզբ դրել ամենամյա, պարբերական ցուցահանդեսների:

Հայ մանրանկարչության լավագույն ավանդույթները շարունակվել են Օսմանյան կայսրության ժամանակ ևս: Նկարիչների մի մասը դուրս գալով ազգային շրջանակներից, մեծ ճանաչման ու փառքի են հասել, դառնալով կայսրության լավագույն նկարիչները, ծառայել պալատում, հեղինակ

կել թուրք սուլթանների ու նշանավոր այրերի դիմանկարներ, պատմական, պատերազմական (մասնավորապես հայտնի ծովամարտերի) թեմաներով հայտնի, մեծարժեք կտավներ, կայսրության պատմական վայրերի ու չքնաղ բնության, ծովային թեմաներով անհամար նկարներ թողել: Պերայում, քաղաքի ամենաեվրոպական հատվածում կենտրոնացված են եղել հայկական լուսանկարչատները, տպարաններ, դեղարաններ, բժշկական մասնավոր ընդունարաններ, փաստաբանական ու ապահովագրական գրասենյակներ, ոսկերիչներ, տարբեր այլ արվեստագետների ու արհեստավորների խանութներ, փոքրիկ ֆաբրիկաներ, ամենատարբեր խանութներ, մասնավորապես պերճանքի, շքեղ, եվրոպական նորաձև հագուստեղենի ու կերպասեղենի հայտնի վաճառատներ, ծաղարաններ, ճաշարաններ, Թոքաթլյան պանդոկը: Հայ լուսանկարիչներն այնպիսի համբավավոր անուններ են ունեցել, որ Պոլիս այցելող արքայական ու իշխանական տոհմերի հայտնի մարդիկ, օտար դիվանագետներ պարտք են համարել անպայման լուսանկարվել այստեղ: Մանասների 16-րդ դարում Կեսարիայից Պոլիս գաղթած այս ընտանիքը 18-րդ դարից սկսած ավելի քան 200 տարի մեծագույն ծառայություններ է մատուցել արվեստի (նկարչության, մանրանկարչության), ապա մասնավորապես լուսանկարչության ասպարեզում: Նրանք 2 դար ամենահայտնի պալատական նկարիչների տոհմն են եղել: Հրաշալի է Կարո Քյուրքմանի երկհատոր ալբոմը՝ նվիրված Օսմանյան կայսրության հայ նկարիչներին: Իհարկե ամենահայտնի լուսանկարչատունը, որը նախակարապետն է եղել Օսմանյան կայսրությունում այս արվեստի՝ դա արքայական նկարիչ Աբդուլլահ եղբայրների արվեստանոցն էր, ապա մասնավորապես լուսանկարչատունը: Մաբահ և Ժոռայիե, Ֆեթուս, Նադիր, Սեպուհ Մանասի, Գարագաշյան եղբայրների, Պառնաս, Էզրը, Ռոման, Վիրանյան, Կարոյան, Ապոլլոն, Մեզաբ, Սիմոն, Ճամլճա, Էլ Շարք և հարյուրի հասնող հայկական լուսանկարչատներ են գործել կայսրության ողջ տարածքում, հանդիսանալով մշակույթի այս ճյուղի առաջամարտիկները: Նրանք արտասահմանյան դիվանագիտական ներկայացուցիչների պատվերով լուսանկարել են սուլթանների, փաշաների, Պոլսի նավամատույց եկած անգլիական, ճապոնական բրիգանտիններ, ծառայել որպես արքայական պալատի լուսանկարիչներ: Նրանց գործերից փոստային բացիկներ են տպագրվել... Սուլթանական շնորհներ են ստացել: Աբդուլլահների ալբոմները պետական գանձարանի միջոցներով հրատարակվել են տարբեր երկրների կառավարությունների, հայտնի գրադարանների համար: Սա Օսմանյան կայսրության պատմութ

յան տեսանելի լավագույն հուշարձաններից է:

1906թ. հիմնադրվել է Հայ գեղարվեստական Ակադեմիա Պերայում, ուր գծագրության, նկարչության բոլոր ճյուղերը կարճ ժամանակում կարող էին սովորել փարիզյան հատուկ մեթոդով: Եղել են մասնավոր օրեր օրհորդաց դասավանդության համար: Նրանք մեծ հաջողությամբ մասնակցել են միջազգային և պարբերաբար ցուցադրվել կայսրության տարբեր քաղաքներում կազմակերպված ցուցահանդեսներին: Դան Կարո (Սկրտիչ Հովհաննես Կարոյանը) հնարել է իր անունը կրող լուսանկարչական կարոգրաֆ գործիքը: 1894թ. ամերիկյան գրադարաններին նվիրելու համար Աբդուլահ եղբայրների տարբեր նկարները կրկնօրինակելու համար մոտ 20 հազ դրուշ է ծախսվում Ներքին գործերի նախարարության բյուջեից: 1906թ. Էրզրումում կովկասահայ կինոմասնագետների կողմից կինոթատրոն է բացվում: Կայսերական գեղարվեստի դպրոցն ուներ ճարտարապետության, քանդակի, փորագրության, յուղաներկի, ածխանկարի, ջրաներկի, գրաֆիկայի բաժիններ, ուր եվրոպացի, թուրք մասնագետների հետ միասին դասախոսում էին Փարիզի, Իտալիայի Գեղարվեստի ակադեմիաների հայազգի շրջանավարտ մասնագետները: Նրանք հանդիսացել են նաև երկրում թանգարանների, առանձին հայտնի հավաքածուների հիմնադիրներն ու առաջնեկները: Հայ նկարիչները, գեղագիրները (կալիգրաֆները) աշխատանքի լայն ասպարեզ են ունեցել: Նրանք դասավանդել են, հեղինակել բազմաթիվ լուսանկարչական ու նկարչական ցուցահանդեսներ, կազմել տարաբնույթ ալբոմներ՝ նվիրված Օսմանյան կայսրության կյանքի ամենատարբեր կողմերին, ազգերին, արհեստներին, տարազներին, տարբեր ազգերի, դասակարգերի ու տարբեր զբաղումների մարդկանց, Օսմանյան կայսրության ընդարձակ տարածքի առանձին քաղաքներին, գյուղերին, պատմական վայրերին: Հրատարակվել են առանձին անհատների դիմանկարներով, մույնիսկ առանձին հաստատությունների, շենքերի, պալատների և այլնի նկարներով ալբոմներ: Նույնպիսի լուսանկարչական շարքեր ծառայել են նաև փոստային բացիկների, դրոշմաթղթերի ստեղծման ու տպագրման ժամանակ: Դարտարապետության բաժնի հայ շրջանավարտներ Միհրան Ազարյանը և Հրանտ Յաղուայանը մասնագիտանում են մզկիթների շինարարության մեջ, թուրքական պալատների տարբեր մասերի նախագծման մեջ: Մզկիթների ճարտարապետների գերակշռող մասը հայ ճարտարապետներն են եղել դեռևս Օսմանյան կայսրության կազմավորման շրջանից: 1900թ. Գյուղատնտեսության նախարարության վիճակագրական բաժնի ղեկավար

Արտաշես Սյուրմեյանը նշանակվում է Ենիշերիների թանգարանի տնօրեն: Հնագիտական թանգարանի հիմնադիր Օսկան Էֆենդին, Թուրք լեզվական ընկերության հիմնադիր Հակոբ Մարթայանը (Դիլաչար), Ռոբերտ Կոլեջի գեղագրության ուսուցիչ Չերչյանը, որը հեղինակել էր Աթաթուրքի ստորագրությունը, և շատ ուրիշ հայեր որոշակի դեր են խաղացել Օսմանյան կայսրության հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառներում ներդրելով որոշակի մնայուն արժեքներ: Հայ Պոլիսը հիմնականում կազմված է եղել հայ արհեստավորներից: Պոլսահայ բանասեր Հարություն Մրմրյանի կազմած 65 էսնաֆների (արհեստագործների) ցուցակին դեռ պետք է հավելվեր շուկաներում, խաներում զբաղված 2 տասնյակից ավել արհեստավորի անուն: Իսկ եթե դրանց էլ հավելենք կապիտալիստական հարաբերությունների սկզբնական ու հետագա զարգացման շրջանում երկրով մեկ հայկական ամենատարբեր ֆաբրիկաների, գործարանների, մթերանոցների, առևտրական մոր տիպի գործունեության հիմնադրման երևույթը, եվրոպայից բերված տեխնիկական ամենավերջին մորույթի հաստոցներով ու մորամուծություններով, գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերում եվրոպականացման հեղափոխական զարգացումը, ապա այն պատկերացում կտա ողջ երկրի տարբեր ոլորտներում զբաղվածության, ավելի ճիշտ այս ասպարեզներն իրենց ձեռքերում կենտրոնացրած հայ գործարար ու սեղանավորական, վաճառականական խավի, բնակչության մասին:

1914թ. լոնդոնյան տպագրության շարքի 10 փարանոց երկու դրոշմաթղթերի վրա հայ մանրանկարիչը աչքի համար անտեսանել ձևով հայերեն գրել է՝ «Աստված մեծ է» բառերը: Երբ այն հայտնաբերվեց, մոր շարք տպագրվեց առանց հայ վարպետի «միջամտության», իսկ հեղինակը՝ գեղագրության ուսուցիչ Հաթթաթ (կալիգրաֆ) Հակոբը բանտարկվեց, մահապատժի ենթարկվեց: Այդ դրոշմանիշներն այսօր հազվագյուտների շարքին են պատկանում մամականիշների ու թղթանիշների հավաքածուներ կազմողների շրջանակում (ֆիլատելիական): Այսօր թուրք հրատարակիչ Օսման Քյոքերի կողմից հայկական փոստային բացիկների՝ «Միրելի եղբայրս» անունով շրջիկ ցուցահանդեսներ է կազմակերպվում տարբեր եվրոպական երկրներում, հրատարակվում ալբոմ: Վերջին տարիներին Թուրքիայում հայ գիտնականների կողմից լույս աշխարհ են գալիս հանրագիտարանային արժեքի շքեղ հրատարակություններ՝ նվիրված Օսմանյան կայսրության տարբեր ասպարեզներում հայերի ունեցած ներդրմանն ու դերին: Նշանակալի է եղել ավանդը մույնիսկ այնպիսի ոլորտներում, ուր քրիստոն-

յաների ներկայությունը եթե ոչ արգելված, գոնե ցանկալի չէր: Բոլորին են հայտնի Բարսեղ Թուղլաճիի (Բարսեղ Թուղլաճեան) հրաշալի մենագրություն-ալբոմները պալատական ճարտարապետներ Պալյան գերդաստանի, երաժշտական գործիքների, կղզիների, հայտնի այլ գերդաստանների մասին և, վերջապես, նրա կոթողային հայկական եռահատոր հանրագիտարանը: Մինչ այդ՝ հայտնի էր հայազգի կաթոլիկ գիտնական Չարքի գիրքը¹ (1953թ.), որը հայ երևելի անձանց ունեցած դերի մասին է Օսմանյան կայսրության մեջ: Այն ավելի պետական, ռազմական կառավարման ոլորտում հայազգի պաշտոնյաների մասին է: Այս մասին է Հրաչյա Աճառյանի մի հոդվածը: Մյուս գիտնականը Կարո Քյուրքմենն է՝ իր արծաթագործությանը, պղնձագործությանը, Անատոլիայի, օսմանցիների կշռի ու չափի գործիքների, կայսրության հայ նկարիչների, պղնձագործությանը, հայկական մեծահամբավ մի ոլորտի՝ Կուտիմայի ճենապակու մասին տպագրած ու տպագրվելիք ծավալուն, շքեղ, զարմանալի աշխատություններով²:

Արսեն Յարմանի՝ Օսմանյան կայսրության առողջապահության մեջ հայերի նպաստի, Ս.Փրկիչ ազգային հիվանդանոցի մասին հսկա աշխատությամբ առիթն օգտագործվել է առաջին անգամ բարձր մակարդակով, փաստաթղթային ու նկարազարդ հարուստ նյութի հիման վրա ժամանակակից թուրքերենով ներկայացնել հայ ժողովրդի պատմությունը՝ սկսած ուրարտական շրջանից մինչ օրս³: Այդ ասպարեզներից առաջինը ռազմական բնագավառն էր, ուր հայերը դարերով ոչ միայն որպես զինվորներ, հրամանատարներ, ռազմական, իրավաբանական ուսումնարաններում տարբեր մասնագիտությունների ու առարկաների դասախոսներ, դասադրքերի հեղինակներ են եղել, բանակի, պալատի մատակարարներ, թարգմանիչներ, խորհրդականներ, բժիշկներ են ծառայել, այլև այս բնագավառի բազմաթիվ կարևոր հայտնագործությունների հեղինակներ են եղել, բազմիցս փրկելով երկիրը ծանրագույն քաղաքական, պատերազմական իրավիճակներում: Արևմտահայ մշակույթի ու նրա գործիչների համար 19-րդ դարը կայսրության բոլոր առաջավոր, մտավորական ու լուսավորական ու-

ժերի համագործակցության հրաշալի շրջան է եղել, որն իր պատուներն է տվել ի դեմս թուրք նոր, ինքնուրույն ու թարգմանական գրականության ու նոր ձևավորված գրական լեզվի, պարբերական մամուլի, գիտությունների, արվեստների, կապիտալիստական նոր ծնունդ առնող տնտեսական հարաբերությունների զարգացման: Ծովային խարիսխի այժմյան տեսքի գյուտը, վառողի, զենքերի ու դրանց կատարելագործման, ծովային հրդեհների մարման ու ամենատարբեր բնագավառներում հարյուրավոր այլ գյուտեր՝ միտված երկրի տնտեսական կյանքի տարբեր կողմերի զարգացմանը: Դրանց մի մասը թուրքական և միջազգային պատենտներ են ստանում:

Այս համագործակցությունը 20-րդ դարի արշալույսին արդեն գոյություն չունի:

Արևելագիտական ժողովածու, Եր., 2006, հ. XXV, էջ 330-341.

1 Տես՝ Çark Y.G., Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953, İstanbul, 1953, s. 302. Հրաչյա Աճառյան, Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ: Երևան, 1999:
2 Garo Kürkmen, Osmanlı İmberatorluğunda Ermeni Ressamlar, İstanbul, 2004, 2 cilt, 988s. Garo Kürkmen, Anadolu Ağırılık ve Ölçüleri. İstanbul.; Garo Kürkmen, Gümüş Damgaları, İstanbul.; Garo Kürkmen, Osmanlılarda Ölçü ve Tartılar, İstanbul.;
3 Yarman Arsen, Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Tarihi, İstanbul, 2001, s. 865 249 Տես՝ Yarman Arsen, Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Tarihi, İstanbul, 2001, s. 865 249

КНИГА НА ТУРЕЦКОМ ШОКИРОВАВШАЯ УЧЕНЫХ ВСЕГО МИРА

Широкому кругу читателей до сих пор неизвестно имя Арсена Ярмана и изданная им книга «Армяне в Османском здравоохранении и история армянской больницы Сурб Пркич» на турецком.

Рассказать об этой уникальной книге поподробнее любезно согласилась Асмик Степанян – турколог, доктор исторических наук. Она констатирует, что автор Арсен Ярман – подвергал себя опасности, поскольку в нынешней Турции, мягко говоря, не одобряется какое-либо упоминание о причастности к их истории армян и о внесенном ими вкладе. Тем не менее, книга вышла в свет. И, таким образом, первый раз, написанная на турецком языке научная литература, в виде объемистой книги в 865 страниц, излагает историю армянского народа с истоков, и далее, историю западных и константинопольских армян, и вклад, внесенный ими в различные области жизни Турции. По определению Асмик Степанян-это фундаментальное исследование, имеющее энциклопедическую ценность, было напечатано в 2001 году в Стамбуле. Работа представляет историю здравоохранения в Османской империи. Она так описывает книгу: Название книги строго выдержано, и подчеркивает роль, которую сыграли армяне в развитии турецкого здравоохранения, благодаря материалам по истории армянского врачевания до возникновения Османской империи, но, на самом деле, она более обширна и содержательна. Книга представляет собой иллюстрированную монографию, состоящую из следующих глав: введение, история армянской медицины, османская медицина и армяне, османская фармацевтика и армяне, армянские ботаники, армяне и «Красный полумесяц», богадельня, Общество защиты детей, армянские больницы Анатолии, дружба Махмуда II и Газаз Артин Амира. Особенно привлекает внимание история об армянской больнице «Сурб Пркич». Кстати, больница была создана благодаря армянским амирам

и первое время являлась психиатрической лечебницей. В книге также есть биографии армянских врачей, внесших большой вклад в отрасль здравоохранения Османской империи. Библиография книги содержит богатый перечень использованных источников, названия местностей и имена конкретных личностей. Во введение включены мнения профессора Стамбульского университета Метте Тунджая и известного европейского ученого, онколога, правозащитника Леона Шварценберга, где они говорят о своевременности книги и о неоспоримом вкладе армян в различные области жизни Турции. Шварценберг, возвращаясь к тяжелому пути, пройденному нашим народом и его стойкости, в частности отмечает: Я глубоко благодарен за любое имя этой книге, это – многоцветная мозаика в области здравоохранения армянского народа и очевидной роли армянской медицины.

Арсен Ярман, автор уникальной работы – из известной константинопольской армянской общины, семьи. Учился в Константинополе у Мхитаристов, затем продолжил образование в Италии, знает языки. Следует отметить, что национальность исследователя сыграло положительную роль в полноценном представлении работы, поскольку история развития культуры, литературы и некоторых других сфер искусства Османской империи была, в основном, неразрывно связано с деятельностью армянской общины. Вообще-то, материалы, освещающие различные стороны жизни в Османской империи, базируются в основном на армянских источниках (турецкое литературное наследие на армянском языке или турецком языке, написанное армянскими буквами: документы, периодическая печать и т.д.) и, следовательно, многие авторы, которые исследовали ту или иную область жизни в Османской империи, не могли полномасштабно и всесторонне ее представить, без использования армянских источников, и ограничивались лишь поверхностным подходом. Это работа, по мнению Асмик Степанян, полезна также и для изучения армянских источников и архивных материалов. Большая часть архивных материалов доставалась с трудом и за них приходилось платить немалые деньги. Представлены чрезвычайно интересные, уникальные османские документы, указы султанов (бераты, ферманы), армянские, французские и турецкие

материалы, написанные армянскими буквами. Документы, которые впервые вводятся в обращение, могут, теперь и далее, служить ценным источником для дальнейших исследований в различных областях.

Имеются богатые сведения обо всех армянонаселенных губерниях Восточной Турции, в том числе - изображения храмов, исторических памятников, находящихся на территории Западной Армении. Сохранились также купчие; счета, действующих на этих территориях медицинских учреждений; их внешний вид; внутреннее убранство; множество снимков, запечатлевших будни медицинских работников; сведения об армянских аптеках; врачах; визитных карточках; приведены образцы реклам и объявлений на армянском, османском, турецком (армянскими буквами) языках.

Асмик Степанян считает, что в книге, с высочайшим вкусом, представлены правительственные, общинные и личные подборки, наскальные свидетельства, документальные или прикладные предметы, одним словом, большое количество разнообразных материалов на разных языках.

Впечатляющее количество составляют османские материалы, многие из которых впервые представлены на страницах этого исследования. По заголовку кажется, что вся книга содержит освещение только сферы здравоохранения, но, оказывается, что глава о Константинопольской Национальной больнице «Сурб Пркич» начинается только с 447 страницы. И это история не только о больнице, обслуживающей армян и пациентов других национальностей в Турции. Большую ценность представляют списки различных обществ и глава, рассказывающая о разнообразных медицинских союзах и армянских ботаниках; медицинской периодике; профессиональной литературе; списке врачей различных узких специализаций, профессиональной ориентации, с их фотографиями и сведениями о них. Для того, чтобы полномасштабно представить героев своей книги, живущих и действующих в Турции, автор прослеживает весь их жизненный путь.

Асмик Степанян уверена, что в этой книге достигнута основная цель, поставленная перед автором: представить историю здравоохранения в реалиях Османской империи. Более того, впервые в научной литературе, написанной на турецком языке, в таком объеме

представлена история армянского народа, начиная с истоков истории западноармянской и константинопольской общин, вклада западных армян в общественную жизнь Турции. Встречается много материалов об амирах, патриаршем престоле, интеллигенции, отдельных личностях, а также о армянской медицинской миссионерской деятельности, и все это в сопровождении биографических данных, генеалогических древ, живописных портретов или же фотографий. В этой книге обобщены сведения об армянских врачах, получивших образование в различных европейских странах, ставших авторами открытий в наиважнейших научных центрах, а затем развернувших свою деятельность в Турции, получивших высшие награды и ученые степени в различных странах, а также сведения об их деятельности в других областях.

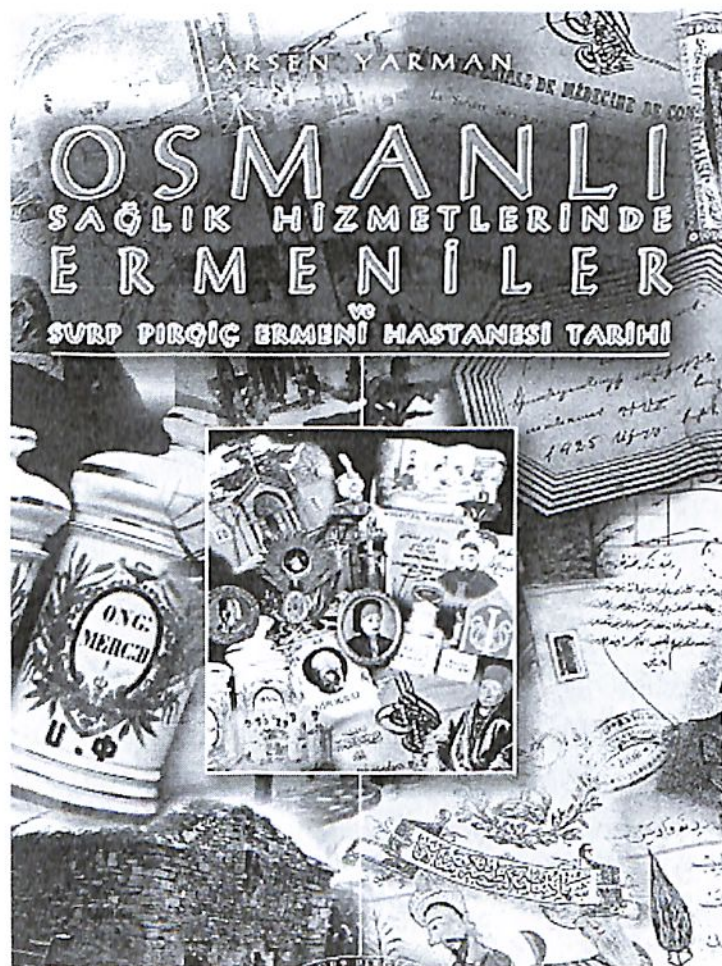
Книга богата различными подробными списками: армянских врачей, начиная с участников Балканской, Первой Мировой и других освободительных войн; армянских представителей в различных областях здравоохранения; армян, представляющих интересы турецкого правительства в зарубежных дипломатических представительствах и консульствах; армян, служивших в турецкой армии.

По словам Асмик Степанян, эта книга представляет собой монументальную работу, автор которой сделал невероятное. Эта книга представляет несомненный интерес, как для реалий Османской империи, так и, в целом, для всего востоковедения и истории медицины Ближнего Востока. Книга «Армяне в османском здравоохранении» и история армянской больницы «Сурб Пркич», обладая ценными данными, может стать обязательным учебным пособием для студентов, получающих высшее медицинское образование. Эта книга - результат беззаветного и кропотливого труда. В настоящее время Арсен Ярман продолжает свои научные исследования, и, как надеется Асмик Степанян, в ближайшем будущем, он представит историю области Евдокия (Токат) Западной Армении.

«Понятно, что Арсен Ярман издал не обычную 5-и килограммовую книгу, а вечную ценность - историю целой нации, книгу, содержащую неоспоримые факты и ответы на множество вопросов», - обобщает Асмик Степанян.

В заключение Асмик Степанян добавляет: «Когда пишется такая книга, то становится невозможным отрицать или присваивать исторические факты. Такие книги ограждают историю от возможных фальсификаций. Мы надеемся, что подобная ценная книга должна быть переведена на армянский язык в ближайшее время, чтоб наилучшим образом послужить развитию арменоведения и стать ценным вкладом в историю армянской медицины».

MEDIAINFORM. Ер.2006 N3

934 ПРОИЗВЕДЕНИЯ В УНИКАЛЬНОМ ИЗДАНИИ

В исторических фактах, касающихся Турции есть немало неопровержимых доказательств важной роли армян в жизни Османской империи. Значителен вклад армян и в дело развития нынешней Турции. Однако об этих исторических фактах знают немногие. Наш современник Каро Кьюркман, признанный и авторитетный ученый, родом из Стамбула, издал редкую книгу «Армянские художники в Османской империи 1600-1923гг.».

Эта исключительная книга в двух томах, плод 15-летнего кропотливого труда и неустанных поисков ученого. Она издана в 2004 году, в стамбульском издательстве Матусалем на турецком и английском языках. К сожалению, эта книга пока не переведена на армянский и русский языки.

На протяжении всех 15-и лет, ученый, ныне живущий в Канаде, исследовал разные отрасли науки и культуры на территории Османской империи, в частности, обработку меди, изготовление серебряных изделий, ювелирное дело, производство фарфора в Кутине.

Надо отметить, что этому труду предшествовали солидные издания автора, такие как «Мера и вес в Анатолии», «Османские серебряные печати», «Мера и вес у Османцев».

В основе всех трудов Каро Кьюркмана лежит серьезное исследование роли и доказательство огромного вклада армянского народа в историю Османской империи.

В книге «Армянские художники в Османской империи 1600-1923гг.» представлены 934 работы 924 армянских художников. Основная часть этих картин находится в военном музее Стамбула, в министерстве Османских архивов, в музеях конгрегации Мхитаристов Венеции и Вены, в морском музее Пешикташа, в музеях Топ-Капы и Долмабахче, в центре исследований исламской культуры и искусства в Стамбуле, в Метрополитен-музее в Нью-Йорке и информационном центре Григор и Клара Зограп, в армянской резиденции патриарха в Стамбуле, в

музеях Садберк Ханум и Сабанджик в Стамбуле. Остальные картины находятся в частных коллекциях разных городов мира.

Книга начинается со слов благодарности автора, адресованных армянским художникам 1600-1923гг. (дореспубликанского периода). Выражена благодарность и тем лицам, оказавшим свое содействие в деле издания книги, именной список которых представлен в предисловии автора. А указатель стран позволяет составить представление об обширной географии, осуществленных Каро Кьюркманом поисков, проходивших в многочисленных музеях и библиотеках, хранилищах древних рукописей и частных коллекциях всего мира.

Во вступительном слове к книге, написанном Назан Ойчер и Филиз Чахман, дана высокая оценка заслугам Кьюркмана в деле исследования данной области изобразительного искусства. По их мнению, книга наилучший подарок любителям искусства.

В книге художники представлены в алфавитном порядке. Может показаться, что это обстоятельство не дает возможности составить общего представления о художниках, творивших в данный период истории, почувствовать атмосферу и дух того времени, общие и отличительные черты искусства разных художников, различных школ. Однако, с другой стороны надо подчеркнуть, что принцип алфавитного построения позволяет объединить, сгруппировать художников, принадлежащих одной семье, выявляя множество важных имен, которые по наследству передавали стиль, всемирные и национальные традиции изобразительного искусства.

В книге представлены профессиональные художники и самоучки, родившиеся на территории, входившей в состав Османской империи, а также художники, лишь некоторое время творившие там. Состоящее из 88 страниц предисловие книги - блестящий пример краткого изложения истории армянского изобразительного искусства. Оно охватывает армянскую миниатюру, с ее славными именами и школами; армянские рукописи; графические рисунки и картины, написанные маслом, принадлежащие флорентийской школе; иконы; родословное древо османского престола, с изображенными в миниатюре 31 султаном (из украшений музея Топ-Капы); портреты султанов, в разном исполнении, и их изображения на усыпанных бриллиантами

украшениях и т.д. Важной частью предисловия является отрывок, повествующий о направлениях в искусстве, живописи и скульптуре Османской империи 19 века, в частности, рассказывается об участии деятелей искусств Османской империи в международных выставках Парижа, Лондона, Вены, Чикаго, Мюнхена, Стамбула; в европейских, а также турецких художественных фотосалонах, выставках ручных работ и архитектуры; приводятся сведения об их каталогах.

Представляют собой большой интерес описания гравюр, процесса создания рукописей и миниатюр, а также познавательные рассказы о торговцах художественными изделиями, обработке шкур животных, о получении и методах использования разнообразных естественных и искусственных красок.

В книге представлены фотографии разных художников, краткие биографические сведения о них, несколько их работ и увеличенные фотографии их подписей, а также названия картин и их местонахождение, техника рисунка, иногда даже визитная карточка художника.

Каждая страница книги - открытие.

По европейским меркам, начало живописи в Османской империи было положено в 19 веке, так как до этого изображение человеческого лица, в мусульманском мире, было запрещено.

По этой причине не сохранились портреты знаменитых султанов и чиновников. Книга начинается с фотографий братьев-армян Абдуллах, благодаря которым было положено начало искусству фотографии в Османской империи.

В книге отмечается, что за весь период Османской империи, в искусстве оформления книг, создания рекламы, визитных карточек, каллиграфии османских букв, армянским художникам не было равных. Начиная с портретов османских султанов, живописных изображений исторических, военных эпизодов до самых известных портретов руководителей республиканской Турции - большая часть этих всех произведений принадлежит кисти армянских художников.

Наряду с ювелирами, часовщиками, руководителями монетного двора и порохового склада, банкирами, архитекторами армянского происхождения - во дворце султана многие десятилетия служили

династии армянских художников, многие из которых были удостоены звания амира (самый высокий чин, которого удостаивались армяне христиане, служившие во дворце султана) и других милостей. Среди них надо отметить династию придворных художников, кессарийцев Манасов, особенно Рафаэля Манаса (1715-1780), которого его современники называли «Рафаэлем своего времени».

Каро Кьюркман, сопоставив все биографические факты жизни талантливого художника, уточнил также даты его рождения и смерти. Это обстоятельство дает возможность в очередной раз подчеркнуть научную ценность книги. О Манасах упоминалось десять лет назад, во время знаменитого парижского аукциона, где были выставлены на продажу образцы живописи из коллекции Абдул Гамида, полученную в наследство, вместе с другим имуществом, одним из внуков султана. В имущество также входили картины трех разных Манасов и других армянских мастеров, украшения и разнообразные произведения прикладного искусства.

Слава армянских художников была распространена настолько, что среди их заказчиков было много, довольно знаменитых, иностранцев. Их имена и портреты можно найти в книге.

Важно отметить, что Кьюркман - знаток западной армянской литературы и периодической печати, восточной армянской энциклопедической литературы. Большую помощь, в составлении биографий художников, оказал ему «Биографический словарь» известного ереванского арменоведа Гарника Степаняна. Исследовательский талант автора становится очевидным, когда неизвестные доселе сведения о некоторых художниках, картинах и их местонахождении становятся достоянием читателя.

В конце книги помещен список художников; список картин; именной указатель; список использованной литературы; список заглавий картин.

Книга состоит из 987 страниц большого формата. Книга не перестает изумлять и удивлять читателя. Мы не имели ни малейшего представления о многих именах и произведениях, тогда как рядом с ними можно безоговорочно поставить такие эпитеты, как лучшие, гениальные, неповторимые. Книга Каро Кьюркмана - солидный научный труд.

Она внесла большой вклад в армянскую культуру, в частности, в историю изобразительного искусства. Эта книга-альбом - дань памяти и уважения всем известным и неизвестным, забытым армянским художникам.

MEDIAINFORM Ер.2006 N4

DES LANGUES ORIENTAL ÉCRITE EN CARACTÈRES ARMÉNIENS

De nombreux peuples ont créé leur littérature en deux langues simultanément, leur langue d'origine et une langue étrangère, et parfois même directement en langues étrangères. Ainsi, aux côtés de la littérature arménienne et turque en caractères arméniens ont existé des littératures avec des caractères arméniens, en kiptchak, en latin, en arabe, en kurde et en des langues qui privées de bases socio-politiques, ne pouvaient aspirer à jouer un rôle de quelque importance.

LE GREC ET LE KURDE

Les manuscrits grecs en caractères arméniens sont peu nombreux. Ce sont essentiellement des prières, des hymnes, des lexiques couchés par écrit aux xve-XVIIe siècles¹ à Tiflis, au monastère de Mètzip', à Astrakhan ou à Constantinople. Aux côtés de ces textes était souvent également présentée leur version dans une autre langue. On trouve ainsi la prière Sourb Astouatz ("Dieu Saint") avec des caractères arméniens à la fois en grec, en kurde, en syriaque, en géorgien, en persan, en arabe et en kiptchak². Ces manuscrits avaient en général un usage purement pratique. Ce n'était pas le cas de la littérature kurde en caractères arméniens. Celle-ci a été créée dans un but précis, car il n'y avait pas d'alternative. Grâce aux copistes arméniens nous sont parvenus des manuscrits de cette littératures, ainsi que plus d'une dizaine de livres imprimés; les auteurs en étaient souvent des Arméniens. On y trouvait des prières, des œuvres folkloriques comme des fables, des

devinettes, des proverbes, des chansons, ainsi que des dictionnaires. Leur intérêt ethnographique est indubitable. On possède ainsi un recueil de chants⁴ copié par le compositeur Sargis Kurdôghlian à Êchtia, village de la région d'Akhak'alak', entre 1869 et 1881; selon les spécialistes, l'auteur en serait le célèbre poète et philosophe kurde médiéval Faghiê Tayra. Sont également intéressants les chants kurdes Tagh Dnê Khanmana qu'on trouve dans un recueil copié à Baghèche (Bitlis) en 1680-1719⁵ et un lexique arméno-kurde du xxe siècle. Une partie des imprimés kurdes en caractères arméniens est liée à l'action des missionnaires américains et européens qui œuvraient dans l'Empire ottoman. À cette époque ont été traduits et imprimés en diverses langues, dont le kurde en caractères arméniens, des Bibles, des Évangiles (publiés à Constantinople en 1850, 1861, 1857, 1872, 1891, 1911), des livres de dogme. Un autre pan de cette littérature revêtait un caractère plus éducatif. Ainsi, le vardapèt Mgrditch Dikranian et Bédros Amirkhanian ont confectionné des livres de classe d'arménien et de kurde, des alphabets et des dictionnaires, publiés à Constantinople en 1861, 1866, 1868 et 1910 afin d'alphabétiser les Kurdes. En 1942 l'imprimerie Djizmedjian d'Alep a publié de vieux recueils de chants religieux, traduits par Ghazar Ter Ghazarian. En 1949 a été publié à Beyrouth le livre d'enseignement du kurde, avec une grammaire et un dictionnaire, dont l'auteur était Hagop Momdjian.

LE TATAR ET LE KIPTCHAK

La littérature tatare et kiptchake (ou ancien tatar) en caractères arméniens constitue une part intégrante de la culture arménienne et possède une valeur philologique certaine. C'est une branche de la littérature turque en caractères arméniens née aux XIII-XIVe siècles. Les manuscrits existent en nombre respectable, conservés dans diverses bibliothèques arméniennes et particulières. La plus ancienne mention du tatare en arménien se trouve au XIIIe siècle chez Kirakos de Gandzak (ch.32). Nous sont parvenus notamment des manuscrits à partir du xve siècle, originaires surtout des communautés arméniennes d'Ukraine occidentale et de Pologne, dont une partie était turcophone. Ces manuscrits ont un caractère national prononcé et étaient utilisés, au quotidien: recueils de sermons, histoires bibliques, ouvrages juridiques (traduction de dix chapitres de Mkhitar Goch), religieuses et liturgiques, prières, bréviaires, psautiers, hagiographies,

règlements communautaires, registres de comptes, de contrats de mariages et de naissances, donations, livres de quittance et de biens meubles, livres de comptes, des chants, des lexiques, des histoires: signalons en particulier les Récits et conseils de Khikari, une œuvre remontant à l'Antiquité assyro-babylonienne (VIIIe siècle avant J.-C.) qui nous est parvenue dans sa version turque (ou tatare) en caractères arméniens³.

Une importante littérature kiptchake en caractères arméniens, manuscrite ou imprimée, a été produite à Kaménets-Podolsky et dans les autres centres culturels arméniens; elle est conservée dans les archives d'Ukraine et de Pologne, ainsi que dans d'autres collections⁹.

Précisons que les distinctions entre turc, tatar et kiptchak, tous en caractères arméniens, sont relatives et dépendent du regard des auteurs des catalogues, et de leur maîtrise des nuances linguistiques de l'époque. Plus tard une partie de ces manuscrits a été publiée à Lvov.¹⁰

LES ARMÉNIENS DANS L'EMPIRE OTTOMAN

Durant plus de 500 ans la moitié du peuple arménien a vécu sous autorité turque, soumise à une terrible pression de la part d'un gouvernement féodalo-militaire souvent motivé par le fanatisme religieux. Non seulement les oppresseurs se sont approprié les bienfaits matériels apportés par un peuple ancien et riche de son passé culturel, mais ils ont aussi cherché à détruire ou à s'approprier les fruits de son activité intellectuelle. Dans le cadre d'une politique d'assimilation et d'islamisation des peuples soumis. Ayant survécu durant des siècles sous le pouvoir ottoman, la partie occidentale du peuple arménien s'est ainsi constamment retrouvée en état de rébellion contre cette politique d'assimilation forcée, qui a laissé des traces même si elle n'a pas été couronnée de succès. Ce sont essentiellement ceux qui avaient changé, parfois seulement en apparence, leur nationalité et leur religion qui avaient plus ou moins réussi à survivre aux massacres, aux harcèlements, aux taxes et aux ramassages d'enfants. Des centaines de villages arméniens qui, dans le passé, avaient eu leurs monastères et leurs églises, se sont peu à peu vidés au point qu'au milieu du XIXe siècle il n'en restait plus la moindre trace.

LA LITTÉRATURE TURQUE EN CARACTÈRES ARMÉNIENS

La littérature turque en caractères arméniens est ainsi née de la volonté

de lutter contre l'assimilation, et de préserver son identité. Cette réaction profondément nationale exprimée tant par le manuscrit que par l'imprimerie s'est affirmée au cours des siècles pour constituer finalement un puissant outil culturel, original et varié, qui non seulement a rempli sa mission mais, loin de se borner aux Arméniens turcophones ou arménophones, atteignit aussi les autres peuples de l'Empire ottoman et participa ainsi à leur progrès, à leur européanisation et à leur culture. Le caractère national arménien de la littérature turque en caractères arméniens est évident: elle ne peut pas être considérée comme l'expression écrite exclusive du peuple arménien, encore moins de son intelligentsia. Cette langue écrite a été créée par les Arméniens comme un moyen de communication destiné aux non-arménophones, ainsi qu'à ceux qui n'avaient qu'une maîtrise partielle de leur langue. La naissance et le développement de la littérature turque en caractères arméniens ont été parallèles à la littérature proprement arménienne, mais indépendamment de son déclin ou de sa renaissance. Elle était dictée uniquement par la situation socio-économique et politique de l'Arménie occidentale. À l'inverse des littératures en caractères arméniens précédemment évoquées, la turque a de profondes racines socio-politiques: sans prétendre rivaliser avec la littérature en langue arménienne ni en quantité ni en qualité, elle n'en constitue pas moins une composante à l'expression originale. La littérature turque en caractères arméniens a connu deux périodes de développement, l'une manuscrite et l'autre imprimée, chacune ayant conservé sa spécificité. La première couvre environ 600 ans (XIVe-XIXe siècles), la seconde 250. La période manuscrite a été particulièrement riche et variée, elle a recueilli des œuvres du folklore oriental et de nombreux achough ("troubadours") avec leurs mélodies en tout genre, une importante littérature ethnographique, des ouvrages religieux et moraux, vétérinaires, artistiques et historiques, sans oublier les traductions: nous préparons en ce moment le catalogue des 300 manuscrits de cette catégorie conservés en Arménie, au Matenadaran et à Etchmiadzine.

L'édition turque en caractères arméniens offre un éventail thématique encore plus large. Durant le premier siècle, on ne trouve, à quelques exceptions près, que des textes religieux, dogmatiques ou moraux. De 1727 à 1840, les principaux utilisateurs étaient les missionnaires, d'abord catholiques puis rejoints par les protestants américains, à des fins de

conversion, ce qui a provoqué, en réponse, la production d'ouvrages religieux de la part de l'Église apostolique arménienne, inquiète dans son souci de préserver la fidélité des Arméniens à leur religion traditionnelle. Durant la seconde moitié du xixe siècle apparaissent parallèlement des publications turques en caractères arméniens à sujet profane. Dans les années 1850-1870, relativement favorable en ce qui concerne la situation politique des Arméniens, ils ont grandement contribué au développement spirituel des Arméniens ne parlant que le turc, à la renaissance de leur souffle de libération nationale et plus généralement à un renouveau social dans l'Empire ottoman. On y trouve des œuvres littéraires (originales ou traduites), historiques, historico-religieuses, pédagogiques, philosophiques, scientifiques, de la vulgarisation, des livres de classe, des dictionnaires, des recueils législatifs, des actes juridiques, des publications dogmatiques, des livres pour les enfants, et bien d'autres. Des centaines de pièces de théâtre ont été écrites en turc avec des caractères arméniens», dont beaucoup sont restées inédites. Même durant les cruelles années du joug hamidien, alors que tout ce qui avait un caractère national ou arménien était interdit, la littérature turque en caractères arméniens a continué avec le même succès, en se concentrant désormais sur la traduction de milliers de pages de romans-feuilletons européens à succès, dont on aurait tort de sous-estimer la portée pédagogique et informative. Ajoutons-y les pièces turques jouées par les troupes de théâtre arméniennes, souvent traduites ou adaptées par des lettrés turcs et transcrites en caractères arméniens, qui ont encore servi avec beaucoup de succès pour les débuts des troupes de théâtre turques sous le régime républicain.

Entre 1727 et 1961, environ 2000 livres en turc avec des caractères arméniens ont été imprimés dans plus de 200 imprimeries de près de 50 villes, dont Venise, Vienne, Constantinople, Smyrne, Jérusalem, Beyrouth, Alep, Le Caire. Quant à la presse turque en caractères arméniens, elle a compté à partir de 1840 environ 120 titres en plus d'un siècle d'existence¹³. À la fin du XIXe siècle et au début du xxe, notamment lors de la Première Guerre mondiale, le nombre de lecteurs de turc écrit en arménien a diminué, donc aussi celui des livres imprimés et des journaux. La littérature turque en caractères arméniens a connu son crépuscule avec la disparition de la génération aînée d'Arméniens turcophones et des centaines de milliers

d'Arméniens turcophones victimes du génocide. L'édition de livres en turc avec des caractères arméniens a connu un rapide déclin après avoir accompli son apostolat: désormais, la majorité des Arméniens parlaient et lisaient leur langue. À côté des lecteurs de turc en caractères arméniens, avaient disparu ceux qui étaient à la base de la production, si bien qu'un énorme potentiel culturel a également été victime du génocide: cette littérature turque en caractères arméniens, qui avait eu une part si importante dans le développement culturel de tous les peuples de l'Empire ottoman, en premier lieu des Turcs. Parmi les Arméniens échappés aux massacres, désormais dispersés aux quatre coins du monde, le turc est encore longtemps resté pour beaucoup le moyen de communication, si bien qu'ils ont un certain temps continué à utiliser cette littérature et à lire cette presse, jusqu'à ce que le turc en caractères arméniens soit devenu un anachronisme.

-
1. Mss. nos 631, 4618, 5954, 7117, 7316, 7716, 8728 du Maténadaran; ms. n° 876 de Vienne, Cat. Vienne 1963, p. 456.
 2. Mss. nos 7117 et 7316 du Maténadaran.
 3. Mss. nos 737, 771, 4618, 5066, 7117, 8049, 10036 du Maténadaran.
 4. Ms. n° 10036 du Maténadaran.
 5. Ms. n° 737 du Maténadaran.
 6. Ms. n° 771 du Maténadaran.
 7. Mss. nos 13 (1580) et 3 (1638) de l'ex-Bibliothèque impériale de Vienne; nos 468 (1575), 559 (1583), 446 (1608), 525 (1618), 447 (1643), 479 (1660), 480 (1661), 536 (XVIe s.), 1300 (XVIIIe s.), 1609 (XVIIIe s.) de la Congrégation mékhitariste de Vienne; nos 1731 et 9789 du Maténadaran.
 8. Ms. n° 413 de Bzommar, ff. 43-46, Cat. Bzommar 1964, p. 742.
 9. Mss. nos 176 (1568) et 194 (XVIIe s.) de la BnF, Cat. BnF 1998, col. 586 et 762; nos 3522 (1634), 3883 (XVIe s.) et 3521 (1609) du Maténadaran.
 10. Cf. 5.46.
 11. Stepanyan 2001 bc, p. 239-249; Stepanyan 2005, p. 415-425.
 12. Stepanyan 2001 bc; Stepanyan 2005, p. 39-414.
 13. Stepanyan 2005, p. 553-626.

Arménie. La magie de l'écrit. Sous la direction de Claude Mutaflan. Marseille, 2007.

TURKISH LITERATURE IN ARMENIAN LETTERS AND ARMENIAN-TURKISH LITERARY RELATIONS IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE XIX CENTURY

Turkish literature in Armenian letters with its handwritten and printed periods makes part of Armenian culture, of Armenian history. It stands among the best monuments of cultural relations.

The western part of the Armenian people, subject to the Ottoman Empire, particularly the part residing in their historical home land, for centuries had been exposed to forcible conversion into Muhammedanism, to the danger of estrangement, since the first step of Turkization, i. e. forcible conversion into Turkish-speaking people, was crowned with partial success. In the years of existence, Turkish literature in Armenian letters served the solution of the problem of bringing this part of our nation, which had lost their mother tongue, back to their language, religion and culture, as well as to save them from further estrangement. Turkish literature in Armenian letters was not created for the basic part of the Armenian people, but for those who, having lost their own language, nonetheless preserved their religion, Christian faith, national traditions. Turkish language in Armenian letters was created by Armenians, as a means of communication for those who did not speak Armenian at all, as well as for those who spoke a little Armenian. The origination and development of the Turkish literature in Armenian letters proceeded in parallel with Armenian literature proper, and made integral part of the latter, with its own expressive means. The situation was similar in other subject Christian nations, e.g. Greeks. Turkish in Greek letters, however, could not enjoy such popularity and play a historic role in the development of the Ottoman Empire, since Greek did not convey the phonetic structure of Turkish the way the Armenian alphabet did. Geographically, Turkish in Armenian letters did not confine within the territory of the Ottoman Empire. Outstanding literature in Tatar and Kipchak in Armenian letters, handwritten and printed, was created by those Armenians, who, taking the road of exile, by caravans reached the Ukraine, Poland, other countries of Eastern Europe.

Their rituals and everyday custom, as well as their laws were formulated in Kipchak and Tatar in Armenian letters, thereby creating cultural values of great significance. The Grammars of Kipchak, authored by Armenians, only survived in the manuscripts, created here. The famous «Dadas tanagir» by Mkhitar Gosh in Kipchak in Armenian letters served as a Code of laws, a law for the Armenian communities; all kinds of community and church registers were also written in the same language and reached us.

Turkish literature in Armenian letters (hereinafter: TA) passed two periods of development: handwritten and printed. The handwritten period embraced close on 600 years (XIV-XIX centuries). The length of the printed period was close on 250 years. Each of these periods had its own peculiarities. Before an entire generation in the Ottoman Empire would become Armenian speaking, long decades, up until the mid-XIX century (when Armenian secular schools were opened), it was imperative that these Armenians be aware of the national awakening and intellectual rise in the language they would understand, in Turkish in Armenian letters, i.e. through publications in Armenian letters, yet in the Turkish language. Such was the situation that accounts for the origination of handwritten and, particularly, printed Turkish literature in Armenian letters, the origination of hundreds of religious, historical, belletristic and other literature and, subsequently, of news papers and magazines.

Suffice it to mention TA literature of as hags (poet-singers) - a real treasury of not only Armenian culture, but of the other peoples of the Empire, the Turkish in the first place. In Turkish manuscripts in Armenian letters survived thousands of Armenian, Turkish and oriental songs, diverse in type and style, with the words, author's name, and the music - in Armenian and European notes. In a word, it is a huge, unique and priceless heritage, worth the researchers' attention, with expectations of novel assessment and mutual discoveries.

Yerevan Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts (hereinafter: MM), manuscripts 10295, 10876, 11042, and MM New Collection, manuscripts 197, 201, 204, 205, 206, 213, 214, 215, 229, 245, etc. The latter are solely Turkish songs and music in Armenian and European notes. For various reasons, printed books in Turkish in Armenian letters came out in the cities of the Ottoman Empire and beyond. During over 250 years, the

quantity of printed books in Turkish in Armenian letters exceeded 2000. They were published in almost 50 cities in more than 200 printing-houses. Every printing-house, every publishing house had its own face, its own social-political and religious orientation, its own literary and educational goals, its own preferred themes, field of interests. The study of the two and a half century long history of printed Turkish literature in Armenian letters evidences the many-sided life of Armenians in the Ottoman Empire, as well as in the Near East, Europe, America and elsewhere. This is an independent and all-sufficient literature - rich, high quality, never duplicating - in the name of Western Armenians, and awakening and rise of the national self-consciousness within the Ottoman Empire. Only in Istanbul, Turkish books in Armenian letters were published in almost 85 Armenian printing houses. Publishing centers also existed in the Congregation of Mekhitarists on the island of San Lazzaro in Venice, in Trieste, in the monasteries of Vienna with their printing houses, in Jerusalem, and, further - in Beirut, Syria, Egypt, France, America, Bulgaria, the island of Malta, Russia, etc. Studying Turkish literature in Armenian letters is important for the following basic reasons: a. TA bibliography is an irreplaceable and unique source, also representing the history of the Ottoman Empire. A great many chronicles about the events and key personalities of a definite period of the Empire are the only written and veracious sources, depicting them. In this respect, important is the Armenian bibliographer and philologist from Istanbul Gevorg Pambukchyan's four-volume scientific publication in Turkish by the Ottoman Qyoqs during the last years. Up to the present, TA bibliography presents an inexhaustible source for studying Turkey's history and different aspects of life. b. In parallel with the press, TA printed literature exerted enormous influence on the readers, facilitating their intellectual advancement and refinement of their artistic taste, familiarizing them with the attainments of the Western-European progressive thought. The printed period, as opposed to the handwritten period, went beyond the frames of the initial mission, and began to serve not only the Turkish speaking Armenians, but also all of Western Armenians, other peoples of the Ottoman Empire, Turks in the first place. This literature was among the motivating forces for Europeanization of the Ottoman Empire, penetration of new ideas, giving rise to the em of general awakening. Into this language were translated and

read the classics of world and European literature, as well as the «kings» of dime and adventure literature, popular at the time. In this language mainly acted the Armenian theatre groups to perform their repertoire in Turkish. The Turkish enlighteners, that surrounded the Annenian theatre, wrote, rewrote and translated into Turkish in Armenian letters, thus giving birth to Turkish dramaturgy, modern Turkish literature and literary «Turkish». In this language were printed hundreds of periodicals, which played an unspeakable historic role in the social-political, scientific and cultural, as well as in everyday life of the Ottoman Empire, raising on a new level the culture of journalism, thereby giving birth to the contemporary Turkish journalism.

The rich periodical TA press, both original and translated, particularly French adventure literature, day in and day out, by the force of habit, were read in public places, coffee- and tea-houses, official places, thus enhancing the circles of readers hundred fold. Vast literature had been created, among others textbooks for teaching the Ottoman language, unprecedented abundance of dictionaries. Most of all, it facilitated the making of the modern Turkish language, the enrichment of its vocabulary. For decades, Turks studied their own language by the textbooks of Turkish (in Armenian letters), authored by Armenian linguists, at various newly opened, even military, educational institutions, along with TA literature on their specialty. Turkish in Armenian letters was used to create literature on science, technology, agriculture, crafts and culture, that were being introduced into the Empire and were to serve Turkish speaking Armenians, other nations of the Ottoman Empire, Turks. TA was a live organism and served the interests of the entire Empire. It was not at all accidental that in the mid-XIX century, within the court discussed was the issue of substituting the Arabic alphabet of the Ottoman language by the Armenian, which viability had already been proved. The Turkish press in Armenian letters with 150 years of history numbered 54 titles, making more than one half of over 100 titles of Armenian periodicals, issued in 1850-1890 in Istanbul. These periodicals enjoyed great popularity, were issued with a large circulation many long years, had subscribers and lots of correspondents in different provinces and abroad, were read by other nations. The periodicals are an inexhaustible source for studying all the aspects of life in the Ottoman Empire: the social-economic and political situation, national-liberation movements of the

peoples living under the Ottoman domination, etc. The Turkish periodical press in Armenian letters was the everyday mirror of the multi-sided life, lead by western Armenians. The articles, together with the impressions of the correspondents and travelers, gave comprehensive information about nature of the provinces, the historical monuments there, national and religious traditions, social-economic hardships, persecutions of Armenians and other residents of the provinces. The mentioned periodicals were published in the likeness of the French periodicals of the time and presented the only high quality source of information for numerous readers. Articles on history and folklore of foreign countries, materials about important historic persons, contemporary situation, culture and science in those countries, army and even budget, about the political and economic life were being translated from the European periodicals. In resemblance to same, many periodicals, even those for children, carried a section for feuilletons, where continuously, day after day, published were mostly French popular novels, sometimes works by Armenian, and even by Turkish authors. The prestige of some periodicals in Turkish in Armenian letters was so high that the progressive intelligentsia of other nations, Turkish in particular, did not only contribute to them, but learned the Armenian alphabet and read those newspapers every day, preferring them to those, published in Ottoman. Several poems by the famous Turk author Mehmed Emin, entitled «Our Poet Gove mor», published in TA periodicals of the province when he was a gove mor, reached us.

Turkish literature in Armenian letters, beyond doubt, exerted a great influence upon the formation and development of the new generation of Turkish writers and public figures. The latter advocated constitutional reforms in the Ottoman Empire and progress of the secular, cultural life among the Turkish society.

In 1850-1870, the relatively favorable years in political life, TA literature greatly contributed to the spiritual rise of the Turkish speaking part of the Armenian people, to the renaissance of its national-liberation aspirations, and, overall, to the awakening of the social thought in the Ottoman Empire. Belletristic literature (original and translated), historical works, educational literature, publicist publications, philosophic treatises, scientific, popular scientific books, textbooks, dictionaries, legal acts, various guidebooks,

medical, household books, such as songbooks, interpretations of dreams, cookbooks, healthcare publications, books for children, etc. Even in the years of a most severe censorship, exercised at the times of Abdul Hamid's tyranny, when any book or article, promoting the rise of the national self-consciousness, was strictly banned, when prohibited were even the theatrical performances in Armenian, Turkish literature in Armenian letters proved capable to fulfill its civic duty - the mission of cultural and social-political consolidation. Translations for theatre make a vast portion of Turkish literature in Armenian letters. Such works amount to 500. The majority of them, naturally, were not published, yet the plays were performed hundreds of times. Even unpublished, this literature played a significant role in the spiritual evolution of the nations in the Ottoman Empire. Many of those performances were even more important, than some of the published works. One should bear in mind the fact, that in the Empire, the number of illiterates and those who could not read Turkish was immense, while the number of progressive people, who read Turkish, was limited. All of them watched and understood the Turkish language they heard from the stage. The period, when Hakob Vardovyan cooperated with the «Ottoman Theatre», was of crucial importance for young Turk intellectuals. Subsequently they seriously involved in literature, particularly in drama. The list of the Turk intellectuals, who had cooperated with Armenian theatre groups, embraces almost all of the classics and enlighteners of modern Turkish literature, such as: Namyq Qemal, Ahmed Midhat, Shamseddin Sami, Ebuzziya Te fiq, Rajaizade Eqrem, Ali Haydar, Hasan Bedrettin, Abdulhak Hamid, and many others. But for the material aspect, theatre attracted the Turk enlighteners by that through theatre it was possible to express their boldest dreams and the moods of the progressive Turkish intelligentsia. After the theatre came onto arena, the struggle partly moved on the stage. Refik Ahmed, a historian of Turkish theatre, justly noted, that Vardovyan's theatre deserves attention as a centre for formation of Turkish literature. Simultaneously, those are the most popular works of the classics of modern Turkish literature.

The historians of Turkish theatre study this period as that of emergence of Turkish national theatre (Metin And, Ahmed Fehim). Turkish specialists of drama study, actors, justly notice that, had it not been for Hakob Vardovyan's, Martiros Mnakyans', T. Fasulachyan's, A. Penklyan's and other Armenian

theatre groups, for the commissions the Turk playwrights received from them for material remuneration, Turkish dramaturgy would hardly appear. In the progress of the movement for enlightenment in the Ottoman Empire, significant were the all-country tours. They coincided with the years of «zulüm», when in Constantinople banned were not only performances in Armenian, but also most of the original plays by Turk authors and the translated European plays. For the majority of the population in these eastern provinces, those were their first contacts with what is called theatre. For the first time in their lives they saw actors, heard dramaturgy, works by classics, by Armenian and Turk playwrights. Popular oriental love stories, melodramas, vaudevilles and farces were performed.

Women, locked in Turkish harems, watched in the theatre a scene, in which the man on bended knees would beg the woman's love and, rejected, began to suffer. This much was enough for a woman from harem to understand, that her confined and enslaved condition, the fact of being bought and sold and gifted was nothing from above or prophetic. The calls to learn, to develop in order to somehow withstand the blows of fate, not to be a blind tool in someone's hands, were added to all that. Hence the conclusion that everybody should learn women and men, the rich and the poor.

And if, in the years of restoration of the Ottoman constitution, the woman gradually appeared on the social arena, and the movement of women's emancipation started, no doubt, it can be partly attributed to the huge educational impact of Martiros Mnukyan theatre's matinees specially for women. The performances facilitated the enhancement of the social and cultural outlook of women. The theatre proved the best opportunity for them to get in touch with the European civilization. It urged the women from harems, other women spectators to read the numerous novels, translated from French. Love stories and adventure novels were widespread among the rich and medium families, in harems; they could be found under the pillow of every woman and young lady. Turkish women themselves would often admit this with a sense of gratitude.

In this way, in the course of more than 50 years, diverse layers of the Turkish population, Turkish speaking and those having a good command of the language, got in touch with the art of drama.

The period of TA in the XIX century was favorable for all the progressive,

intellectual and educational forces of the Empire, which ended up with the development of modern Turkish original and translated literature and the language, the press, sciences and arts.

Such cooperation had already stopped existing at the dawn of the XX century.

Paper represented to the International Congress of Asian and North African Studies

ICANAS-38, Ankara, Turkey, September 10-15, 2007.

LA LITTÉRATURE TURQUE EN LETTRES ARMÉNIENNES

La littérature turque en lettres arméniennes sous forme manuscrite et imprimée constitue un aspect non négligeable des cultures et histoires arménienne et turque.

Les Arméniens de l'Empire ottoman ont été soumis durant des siècles à la conversion forcée à l'Islam et au danger de l'aliénation. Cette turquisation a été pourvue d'un succès partiel, puisque une partie du peuple arménien a progressivement perdu l'usage de sa langue. Durant ses siècles d'existence.

La littérature turque en lettres arméniennes a servi de solution au problème consistant à rejoindre cette partie de la nation arménienne ayant perdu sa langue maternelle, liturgique et culturelle.

Un outil pour lutter contre l'assimilation la langue turque en lettres arméniennes a été créée par les Arméniens comme moyen de communication à l'attention de ceux qui parlaient mal, ou pas du tout, l'arménien. L'origine et le développement de la littérature turque en lettres arméniennes ont connu un processus en parallèle à la littérature arménienne même, et a fait partie intégrante de cette dernière, avec ses moyens d'expression propres. Cette situation fut similaire pour d'autres sujets de l'Empire Ottoman, comme les Grecs. Le turc en lettres grecques n'a pas cependant d'une grande popularité ni joué un rôle historique dans le développement de l'Empire ottoman dans la mesure où le grec ne transmettait pas la structure. Pionnière du turc comme le permettait l'alphabet arménien.

Six siècles d'histoire. La littérature turque en lettres arméniennes a connu plusieurs périodes de développement. La première, celle des écrits sous forme de manuscrit s'étendant sur 600 ans (XIV-XIX siècles). Il suffit, ici, de mentionner la littérature turque en lettres arméniennes des ashoughs (troubadours, poètes-chanteurs) qui constitue un véritable trésor pas uniquement de la culture arménienne mais aussi pour les autres peuples de l'Empire, le peuple turc en premier lieu.

Dans les manuscrits turcs en lettres arméniennes, ont survécu des milliers de chants arméniens, turcs et orientaux, très variés dans leur type et style. En un mot, il s'agit d'un héritage immense et unique, qui mérite l'attention des chercheurs et promet de nouvelles découvertes.

Deux siècles et demi d'histoire. La période de l'imprimé couvre environ deux cent cinquante ans et doit, elle, être divisée en trois parties: 1727-1840, 1840-1890 et 1890-1965. Pour diverses raisons, les livres imprimés en turc en lettres arméniennes ont été publiés dans les villes de l'Empire ottoman et au-delà. Sur 250 ans, le nombre de livres en turc en lettres arméniennes a dépassé les deux mille. Ils ont été publiés dans environ cinquante villes dans plus de deux cents imprimeries: chaque maison de publication avait sa propre identité, son orientation socio-politique et religieuse, ses objectifs littéraires et éducatifs, ses thèmes de préférence et ses centres d'intérêt. L'étude des deux siècles et demi d'histoire de la littérature turque en lettres arméniennes est un témoignage des nombreux aspects de la vie des Arméniens dans l'Empire ottoman ainsi qu'au Proche-Orient, en Europe, en Amérique et ailleurs. Il s'agit là d'une littérature indépendante, riche, de haute qualité et participant au réveil national arménien au sein de l'Empire ottoman. Grammaire de l'arménien en turc, 1727.

Pages de la grammaire arménienne de Mkhitar de Sébastien langue turque publiée en 1727. Il s'agit du plus ancien ouvrage turc publié en caractères arméniens. Cet ouvrage a été commandé par les notables arméniens de Constantinople afin de pouvoir éduquer plus aisément leurs enfants en leur apprenant l'arménien depuis le turc qu'ils connaissaient. Cet ouvrage fut publié chez Antonio Bortoli, à Venise.

Durant la première période des imprimés turcs en lettres arméniennes (1727-1840) se sont surtout les missionnaires catholiques qui ont usé de ce moyen pour tenter de catholiciser les Arméniens déjà partiellement déracinés. Ce sont les imprimeries mékhitaristes de Venise et Trieste qui ont contribué à imprimer les premiers ouvrages. Outre des ouvrages religieux, les pères Mékhitaristes ont publié également des dictionnaires, des manuels de langues et des ouvrages historiques. Pour leur répondre les responsables de l'Eglise Apostolique Arménienne ont fait un effort considérable en éditant, à leur tour, des ouvrages liturgiques, dogmatiques

et théologiques par centaines. Puis dans les années 1840-1890, la seconde période, avec le réveil national arménien, il devint impératif que tous les Arméniens prennent conscience du réveil national et intellectuel de leur peuple dans la langue qu'ils comprenaient, à savoir le turc en lettres arméniennes. Telle fut la situation qui a été à l'origine d'une littérature turque en lettres arméniennes sous forme écrite et en particulier imprimée, et de centaines de publications religieuses, historiques, d'essais et autres littératures ainsi que de journaux et magazines.

Enfin, la dernière période caractérisée par les massacres périodiques des Arméniens et le Génocide Arménien de 1915 a vu s'effondrer le nombre et la qualité de ces imprimés.

Un vecteur de modernisation de l'Empire cette littérature a constitué un des leviers en vue de l'eupéanisation de l'Empire ottoman, de la pénétration de nouvelles idées, ceci afin de conduire à un réveil général. Dans cette langue, ont ainsi été traduits et lus les classiques de la littérature européenne, notamment française, ainsi que la littérature d'aventures et populaires de l'époque. Toujours dans cette langue se sont produites les troupes de théâtre arméniennes sur un répertoire en turc. Des auteurs éclairés autour du théâtre arménien ont écrit, réécrit et traduit en turc en lettres arméniennes, donnant ainsi naissance à la dramaturgie turque, à la littérature moderne turque et, finalement, à la littérature turque. Dans cette langue ont été imprimés des centaines de périodiques ayant joué un rôle historique inestimable dans la vie sociopolitique, scientifique et culturelle ainsi que dans la vie quotidienne des sujets de l'Empire ottoman, levant à un niveau réellement professionnel le journalisme, donnant par là-même naissance au journalisme turc contemporain. Il ne faut pas oublier la vaste littérature qui a ainsi été créée, dont des manuels d'enseignement de la langue ottomane, et une abondance de dictionnaires. Par-dessus elle a facilité la formation de la langue turque moderne, l'enrichissement de son vocabulaire. Durant des décennies, les Turcs ont étudié leur propre langue par le biais de manuels en turc (en lettres arméniennes), rédigés par des linguistes arméniens, et cela dans des institutions de formation, y compris militaires. Cette littérature a aussi été utilisée afin de créer une littérature sur la science, la technologie, l'agriculture, l'artisanat et la culture qui étaient introduits dans l'Empire et afin de servir les Arméniens locuteurs turcs, ainsi que les

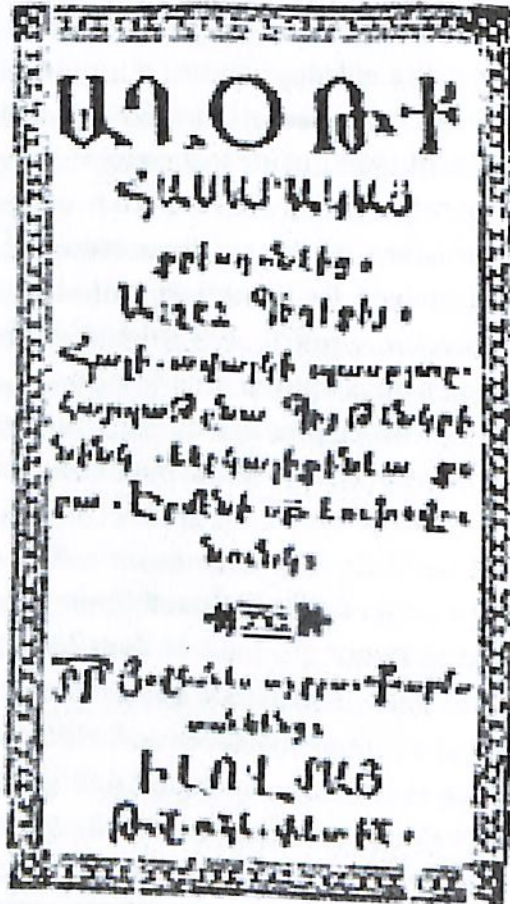
autres nations de l'Empire ottoman et les Turcs mêmes. Projets d'adoption de l'alphabet arménien La littérature turque en lettres arméniennes était un organisme vivant et servait les intérêts de tout l'Empire. Ce n'est pas un hasard si au milieu du XIX siècle a été discuté à la Cour la question d'une substitution de l'alphabet arabe de la langue ottomane par l'arménien, dont la vitalité était prouvée. De même, en 1927, au moment de l'abandon de l'alphabet arabe, certains des conseillers de Mustapha Kémal lui ont suggéré d'adopter l'alphabet arménien qui était plus répandu dans le peuple que l'alphabet latin.

La presse turque en lettres arméniennes La presse turque en lettres arméniennes a compté sur plus de 150 ans 54 titres, représentant plus de la moitié des périodiques arméniens, publiés de 1850 à 1890 à Istanbul. Ces périodiques étaient publiés sur le modèle des périodiques français de l'époque et présentaient des sources d'informations de bonne qualité pour les lecteurs. Des articles sur l'histoire et le folklore des historiens importants, pays étrangers, et des documents sur des personnages la situation contemporaine, la culture et la science dans Ces pays, l'armée et même le budget ainsi que sur la vie politique et économique étaient publiés à partir de périodiques européens. De nombreux périodiques, y compris pour les enfants, comprenaient une rubrique feuilleton, et, jour après jour, publiés essentiellement des romans populaires français, parfois écrits par des Arméniens et même d'auteurs turcs, Le prestige de certains périodiques d'intelligentsia progressiste d'autres nations, turc en particulier, a non seulement contribué à ces publications, mais a également appris l'alphabet arménien et lu ces journaux chaque jour. Plusieurs poèmes du célèbre les préférant à ceux publiés en ottoman. Auteur turc Mehmed Emin (1869 - 1944) dénommé Notre poète gouverneur ont été publiés dans les périodiques en turc en lettres arméniennes dans la province où ce dernier exerça ses fonctions de gouverneur et nous sont ainsi parvenus. La littérature turque en lettres arméniennes a exercé, sans aucun doute, une grande influence dans la formation et le développement de la nouvelle génération d'écrivains et de personnages publics turcs. Ces derniers ont été ensuite appelés à des réformes constitutionnelles dans l'Empire ottoman et à des progrès dans la vie laïque et culturelle au sein de la société turque. Ce mouvement a été favorable à toutes les forces progressistes intellectuelles et éducatives de

l'Empire. Il a abouti au développement d'une littérature tous que moderne originale et traduite, de la langue, de la presse, des sctetce des arts. Ce riche mouvement a été stoppé, presque net, par le genocee 1915.

L'Arménie... une histoire - 1 Des serviteurs fideles

Les enfants de l'Arménie au service de l'Etat turc Sources d'Arménie Quetigny, 2010

ERMENICE HARFLERLE TÜRK EDEBİYATI

Ermenice harflerle elyazması ve basılı Türk edebiyatı, Ermeni ve Türk kültür ve tarihlerinin göz ardı edilemez bir yanısıdır.

Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri, yüzyıllar boyunca zorla Müslüman olma ve ya bancılaşma tehlikesine maruz bırakılırlar. Ermeni halkının bir kısmı kendi dilini kullanma alışkanlığını giderek kaybettiğine göre bu Türkleştirme siyaseti, kısmi bir başarı elde etmiştir. Ermenice harflerle Türk edebiyatı, varlık gösterdiği yüzyıllar süresince Ermeni ulusunun, ana dilini, dini ve kültürel dilini kaybetmiş olan bu parçasını yeniden kazanma sorununun çözümüne hizmet eder.

Asimilasyona karşı mücadelenin bir aracı

Ermenice harflerle Türk dili, Ermeniler tarafından, Ermeniceyi iyi ya da hiç konuşa mayanların dikkatine sunulmuş bir iletişim aracı olarak yaratılır. Ermenice harflerle Türk edebiyatının menşei ve gelişimi, bizzat Ermeni edebiyatınıninkine paralel bir süreç izler ve kendine has ifade imkânlarıyla onun ayrılmaz bir parçası olur. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumlar gibi diğer uyrukları için de benzerlik arz eder. Yine de Yunan harfleriyle Türkçe; Yunanca, Türkçenin ses yapısını Ermenice alfabenin elverdiği oranda aktaramadığı için büyük bir rağbete mazhar olmaz ne de Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesinde tarihi bir rol oynar.

Altı yüzyıllık tarih

Ermenice harflerle Türk edebiyatı, birçok gelişim evresinden geçmiştir. İlki, 600 yıla yayılmış (14.-19. yüzyıllar) elyazması metinlerin evresidir. Burada sadece Ermenilerin değil, ama aynı zamanda başta Türk halkı olmak üzere imparatorluğun diğer halklarının kültürlerinin de gerçek hazinesini gerçekleştiren âşıkların, gezgin saz şairlerinin Ermenice harfli Türk edebiyatını zikretmek yeterli. Ermenice, Türkçe ve doğulu binlerce türkü, oldukça çeşitli üslup ve türleriyle Ermenice harfli Türk elyazmalarında varlığını korumuştur. Tek kelimeyle, araştırmacıların dikkatine layık ve yeni bulgular vaat eden bir muazzam ve biricik miras söz konusudur.

İki buçuk yüzyıllık tarih

Matbaa dönemi, yaklaşık olarak iki yüz elli yılı kapsar ve üç kısma ayrılması gerekir: 1727-1840, 1840-1890 ve 1890-1965. Ermenice harflerle Türkçe basılan kitaplar, çeşitli nedenlerle Osmanlı İmparatorluğu ve ötesindeki illerde yayınlanmıştır. Ermenice harfli Türkçe kitapların sayısı, iki yüz elli yılda iki bini aşar. Bunlar, aşağı yukarı elli şehirde ve iki yüzü aşkın matbaada yayınlanır. Her yayınevinin kendine has bir kimliği, sosyopolitik ve dini yönelimi, edebî ve eğitsel hedefleri, tercih ettiği konular ve ilgi merkezleri vardır. Ermenice harfli Türkçe edebiyatın iki buçuk yüzyılını incelemek; Osmanlı İmparatorluğu, keza Ortadoğu, Avrupa, Amerika ve diğer yerlerdeki Ermenilerin hayatının birçok vechesine tanıklıkla eş anlamlıdır. Bağımsız, zengin, yüksek nitelikli ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bağrındaki Ermenilerin ulusal uyanışına katkıda bulunan bir edebiyattır sözü edilen. Ermenice harflerle basılan Türkçe kitapların ilk döneminde (1727-1840) bu imkanı değerlendirenler, zaten kısmen kültürsüzleşmiş Ermenileri Katolikleştirmeye kalkışan Katolik misyonerlerdir. İlk kitapların basılmasına katkıda bulunanlar, Venedik ve Trieste'deki Mikhitarist matbaalardır. Mikhitarist pederler, dini kitaplar dışında sözlükler, dil ve tarih kitapları da yayınlılar. Apostolik Ermeni Kilisesi sorumlularına gelince, onlar da yüzlerce ayin, öğreti ve ilahiyat kitabı yayınlıyarak karşılık vermek için hatırı sayılır bir çaba sarf ederler.

Daha sonra, ikinci dönem 1840-1890 yıllarında Ermeni ulusal uyanışıyla birlikte bütün Ermenilerin, anladıkları dilde, yani Ermenice harflerle Türkçede, halklarının ulusal ve entelektüel uyanışı konusunda bilinçlenmeleri şart olur. Ermenice harflerle yazılı ve özellikle basılı bir Türk edebiyatının ve yüzlerce dini, tarihi yayın, deneme ve diğer edebi türün, keza gazete ve derginin temelinde yatan budur.

Nihayet. Ermenilerin belli sürelerde katledilişleri ve 1915 Ermeni felaketiyle öne çıkan son dönemde, söz konusu matbuatın nitelik ve nicelikçe çöktüğü görülür.

İmparatorluğun modernizasyonunda bir itici güç

Bu edebiyat, topyekün bir uyanışa sevk etmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalılaşması, yeni fikirlerin nüfuzu bakımından bir kaldıraç olur. Böylece bu dilde Avrupa, özellikle Fransız edebiyatının klasikleri, aynı zamanda dönemin macera ve sevilen edebiyat eserleri tercüme edilir ve

okunur. Ermeni tiyatro kumpanyaları, Türkçe bir repertuarla hep bu dilde oyunlarını icra ederler, (bkz. s. 117-125). Ermeni tiyatro çevresinin aydın yazarları; Ermenice harflerle Türkçe yazıp, yeniden kaleme alıp tercüme ederek Türk oyun yazarlığının doğmasına yol açarlar. Bu dilde; Osmanlı İmparatorluğu uyruklarının sosyo-politik, ilmi ve kültürel, aynı zamanda gündelik hayatında tahmin edilemeyecek bir tarihi rol oynayan, gazeteciliği gerçek bir profesyonellik düzeyine yükselten, üstelik böylece çağdaş Türk gazeteciliğinin de doğmasını sağlayan yüzlerce süreli yayın basılır. İmdi Osmanlı dilini öğreten ders kitapları ve bir sözlük bolluğunun da içinde yer aldığı geniş bir edebiyat yaratılmış olur. Her şeyden öte, modern Türk dilinin oluşumunu, söz dağarcığının zenginleşmesini kolaylaştırır. On yıllar boyunca Türkler, kendi öz dillerini, Ermeni dilbilimcilerce kaleme alınmış Ermenice harfli Türkçe ders kitapları aracılığıyla ve de askeri enstitüler de dahil olmak üzere eğitim enstitülerinde öğrenirler.

Keza bu Ermenice harfli Türkçe ürünler akımı; imparatorluğun tanıdığı bilim, teknoloji, tarım, zanaat ve kültürle ilgili bir edebiyatın yaratılmasında ve Türkçe konuşan Ermeniler, aynı zamanda imparatorluğun diğer ulusları ve hatta Türklere hizmet etmekte de kullanılır.

Ermenice alfabenin benimsenmesi projeleri

Ermeni harfli Türk edebiyatı, yaşayan bir organizmaydı ve bütün imparatorluğun çıkarlarına hizmet etmekteydi. Osmanlı dilinin Arap alfabesini hayatıyeti kanıtlanmış olan Ermeniceyle ikame etmenin 19. yüzyıl ortalarında sarayda tartışılmış olması bir rastlantı değildir. Keza 1927'de Arap alfabesi terk edilirken, Mustafa Kemal'in bazı danışmanları, halk arasında Latince'den daha yaygın olan Ermenice alfabenin benimsenmesini önerirler.

Ermenice harfli Türk basını

Ermenice harfli Türk basını, 150 yılı aşkın bir zamanda, yarısından çoğunu 1850 ila 1890 yılları arasında İstanbul'da yayınlanan Ermenice süreli yayınların temsil ettiği 54 başlığa ulaşır. Söz konusu süreli yayınlar, dönemin Fransızca benzerleri örnek alınarak yayınlanmış olup okurları için iyi nitelikli bilgi kaynakları sunmaktaydı. Yabancı ülkelerin tarih ve folklorlarına dair makaleler ve önemli tarihî kişilikler; bu ülkelerdeki çağdaş durum, kültür ve bilim, ordu ve hatta bütçe; keza siyasî ve iktisadi hayat üzerine belgeler, Avrupalı süreli yayınlardan tercüme edilmekteydi. Çocuklar için çıkarılanlar

da dahil birçok süreli yayında bir tefrika bölümü bulunmakta ve gün gün, özellikle sevilen Fransız romanları, kimi zaman Ermenilerin ve hatta Türk yazarların çalışmaları yayınlanmaktaydı. Ermeni harfli Türkçe süreli yayınların bazısı o kadar saygınlık uyandırır ki diğer ulusların, özellikle Türklerin ilerici aydın sınıfı, sadece bu yayınlara katılmakla kalmayıp aynı zamanda Ermenice alfabeyi öğrenerek her gün bu gazeteleri okur ve Osmanlıca yayınlananlara tercih eder. 'Vali şairimiz' diye anılan ünlü Türk yazarı Mehmet Emin in (1869-1944) birçok şiiri, valilik yaptığı taşra illerinin Ermeni harfli Türkçe süreli yayınlarında çıkmış olup bize kadar ulaşmıştır.

Ermeni harfli Türk edebiyatı, hiç kuşku yok, yeni Türk yazar ve devlet adamı kuşağının oluşum ve gelişiminde büyük etkide bulunur. Bunlar, daha sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasal reformlar ve Türk toplumunun laik ve kültürel hayatında ilerlemeler sağlamayı başarırlar. Bu hareket, İmparatorluğun bütün ilerici aydın ve eğitici güçlerinin yararına olur. Özgün ve çeviri modern bir Türk edebiyatının, dilin, basın, bilim ve sanatın gelişmesiyle sonuçlanır. İşte bu zengin hareket, 1915' felaketiyle neredeyse bıçak gibi kesilir.

Sadık Tebaa

Türk Devletleri Hizmetindeki Ermeniler. Istanbul, 2011

ԼԵՌՆԱԼԻՔԱՆՆԻ ԵՐԿՈՒ ՀԱՅ ՓՈԽԱՐՔԱՆԵՐԸ (ԿԱՌԱՎԱՐԻՉՆԵՐԸ)

Կարապետ Արթին փաշա Դավուդյան (Դավուդ փաշա, կաթոլիկ, 1816-1873) և Հովհաննես փաշա Կույունճյան (1858-1933):

XIX դարասկզբին սուլթանական պալատն ընդունեց, որ արտաքին քաղաքականության ասպարեզն արմատական փոփոխությունների ու նոր մոտեցումների անհապաղ կարիք է զգում: Պալատը ստիպված էր հրաժարվել եվրոպական երկրների նկատմամբ մեծապետական ու առավելություններ ունեցողի կեցվածքից: Հարկ էր միջազգային դիվանագիտական ասպարեզում պատրաստ

Կարապետ Արթին փաշա Դավուդյան

լինել զոհե հավասարը հավասարի նկատմամբ գործելակերպի: 1846 թ. սուլթան Աբդուլմեջիդի օրոք Պոլսում հիմնվեց համալսարան, որը պիտի ապագայի համար դիվանագետներ պատրաստեր: Իսկ մինչ այդ օսմանյան դիվանագիտական կորպուսի համար անհրաժեշտ հզոր բանակ կարող էր տրամադրել միայն Պոլսի հայ կրթյալ գաղութը: Եվ այս հանգամանքը փրկարար օղակ դարձավ կայսրության համար անելանելի թվացող ժամանակաշրջանում: Թուրք գիտնականներից Մուրադ Գորալթուրքը, ի պատասխան այն հարցին, թե առանց տնտեսական ու ֆինանսական հիմքի, առանց արդյունաբերության, ինչպես է, որ Օսմանյան կայսրությունը չի

փլուզվել, ասել է, թե՝ «եթե ազգային փոքրամասնությունները չլինեին, Օսմանյան կայսրությունը շատ ավելի վաղ կփլուզվեր»:

XIX դարը հայերի համար եղավ երկրի կառավարության տարբեր բնագավառներում, վարչական ասպարեզում, իրավական կյանքում որոշակի դեր խաղալու և բարձր աստիճաններ գրավելու ժամանակաշրջան: Պալատն ունեցել է հայազգի վեզիրներ, ծովակալներ, հայազգի զորավարներ, մեծ եպարքոս, կարևորագույն գավառների կառավարիչներ, փոխարքաներ, հավակնել մույնիսկ խտիվության (Եգիպտոսի փոխարքա), թող որ մի մասը՝ դեշիրմեի (մանկահավաքների) արդյունք, հարել ֆրանսիական ու շոտլանդական մասոնական օթյակներին:

Հայերը ճանաչվեցին եվրոպական ամենաբարձր մակարդակներում, քաղաքական տներում ու արքունիքներում, գիտական ու մշակութային տարբեր ասպարեզներում՝ արժանանալով այդ երկրների տիրակալների ու կառավարությունների, տարբեր հաստատությունների մեծագույն պարգևներին ու ակնածանքին:

Որքան էլ որ տխուր է, պետք է խոստովանել, որ մեր նյութի հերոս երևելի հայերը չեն կարողացել ճանաչել ու գնահատել դիմացինի իրական դիմագիծը և ըստ այդմ անտեսել իրավիճակների իրական բնույթը: Նրանք հիմնականում ռոմանտիկ են եղել, վեհ գաղափարների կրողներ ու զարմանալիորեն շուտափույթ գերի են դարձել առաջադիմական հովերին, տարվել դրանցով ու հավատացել, թե լուսավորական, եվրոպական առաջադեմ գաղափարները գնահատողներն ու կրողները կարող են իսկապես եղբայրներ լինել՝ անկախ դավանանքից, անկախ երկրում տիրող իրավիճակից: Այդ մարդիկ, որ սերուցքն են կազմել ազգի, փարվել են ամեն մի առիթի, որը երկրին ու այնտեղ ապրող ազգերին, մասնավորապես՝ արևմտահայությանը, արժանապատիվ ապագա կխոստանար, ավելի ուշ՝ գուցե նաև ազատություն:

Օսմանյան կայսրության նախարարական և դիվանագիտական հայ անձնակազմը վկայում է կայսրության կյանքի այս կարևորագույն բնագավառներում արևմտահայության նշանակալի ներդրման մասին:

Այս առումով բացառիկ է հայ բարձրաստիճան ղեկավար անձնակազմի ներդրումը Եգիպտոսում, Լեռնալիբանանում, բալկանյան երկրներին վերաբերող հանձնաժողովներում: Նրանք ունեցել են երկրի ամենաբարձր՝ մարշալի ու վեզիրի աստիճանները:

Կարապետ Արթին փաշա Դավուդյանը, (Դավուդ փաշա, 1816-1873)

կաթոլիկ, ռաջին քրիստոնյան էր, որ հասել է մարշալի բարձր աստիճանին: Թուրքական դիվանագիտության մեջ կարևոր դեր խաղացած երևելի անձանցից է եղել: Նա առաջին ոչ մահմեդական, քրիստոնյա նախարար, կուսակալն է եղել Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող Լիբանանում:

Ընտանիքը Անկարայից էր: Ծնվել է 1816 թվականին Ստամբուլում, ուր նախնական կրթությունն ավարտելուց հետո գնացել է Բեռլին, ստացել իրավաբանական կրթություն: 24 ամյա երիտասարդը Օսմանյան կայսրության Արտաքին գործերի նախարարության կողմից 1840թ. նշանակվել է Բեռլինի Թուրքիայի դեսպանատանը որպես քարտուղար: Այնուհետև նա մի շարք կարևորագույն պաշտոններ է վարել՝ Գրաքննական վարչության ղեկավար (1859թ.), Փոստ-հեռագրական նախարարության նախարար (1860թ.):

1861 թվականին միջազգային հանձնաժողովն ի դեմս Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Օսմանյան կայսրության, Ռուսաստանի, Ավստրո-Հունգարիայի և Պրուսիայի, որոշում ընդունեց Լեռնալիբանանին առանձնաշնորհյալ նահանգի ստատուս տալու մասին: Ըստ հանձնաժողովի որոշման, նահանգապետը պետք է քրիստոնյա լիներ, և առաջին նահանգապետ ընտրվեց ազգությամբ հայ Կարապետ Արթին Դավուդյանը: Զաղաքական անսահման գիտելիքների պաշար ունեցող այս մարդը, կայսրության կարևորագույն տեղերում պաշտոնավարելուց հետո, Լիբանանի և Սիրիայի ինքնավար մարզերի ընդհանուր կառավարիչ (կուսակալ) է նշանակվում՝ վեզիրի և փաշայի տիտղոսներով: Նրան շնորհվել է նաև մյուշիրի (մարշալի) կոչում:

Ազգամիջյան բախումների շրջան ապրող Լիբանանում 1861-1868թթ. Դավուդ փաշան քաղաքացիական պատերազմի, հուզումներով և ապստամբություններով համակված Լիբանանում վարել է կրոնական հակամարտությունները նվազագույնի հասցնելու, իսկ տնտեսական, առևտրական, մշակութային զարգացումն առավելագույն զարգացման հասցնելու քաղաքականություն: Գյուղերում ավազանու, իսկ քաղաքներում մուխթարների ընտրություններ կազմակերպեց, որոնցից կազմվեցին երկրի կառավարման, ղեկավարման, իշխանության համապատասխան օղակները: Անձնամբ էր հետևում, ստուգում Բեքաայի հովտի եկամուտները, հավաքում լիբանանյան գանձարանում և վերահսկում իր վարչակազմի

աշխատանքը: Նա ֆրանսիական սպայակազմից վարձեց մասնագետներ, որոնք պիտի վարժեցնեին 1000 լիբանանյան զինվորների, իսկ օսմանյան կառավարությունը նրան տրամադրեց «Լիբանան» ռազմանավը: Բյուջեի մի մասը նա տնօրինում էր երկրի տարբեր մասերն իրար կապելու համար անցկացվող, շուրջ 750 կմ երկարության ռազմավարական ճանապարհների շինարարությանը: Նա դատական իշխանության, պետական ապարատի, երկրի ֆինանսական խնդիրների կազմակերպման, հարկերի հավաքման սեփական քաղաքականություն էր իրագործում: Գյուղատնտեսության զարգացման խնդիրները ևս նրա համար առաջնային էին: Նա ամեն ինչ արել է այս երկրին ու նրա բնակիչներին խաղաղ կյանք ապահովելու համար: Նա է հիմնադրել «Լիբանան» արաբալեզու և ֆրանսերեն պաշտոնաթերթը, հիմնադրել տպարաններ, անվճար դպրոցներ: Իր կուսակալության շրջանում նա փորձել է հաստատել Լիբանանը և Կիլիկիան որպես միացյալ քրիստոնեական կիսաանկախ պետություն: Նրա կառավարման ընթացքում կառուցվել է ավելի քան 700 կմ ճանապարհ: Մեծ զարկ է տվել կրթական գործին: Այդ շրջանում Լիբանանում չկային կանոնավոր դպրոցներ: Եղածները խղճուկ մեղդեսներ էին, որոնք տարրական գիտելիքներ էին տալիս աշակերտներին: Նրա հիմնած դպրոցներից մեկը փաշայի անվամբ կոչվում էր «Տավուտիե Մեղդես»: Այն իր ժամանակի ամենաառաջնակազ կրթական հաստատությունն էր երկրում:

Կրթական կյանքի բարելավմանն ուղղված ձեռնակների իրականացման ճանապարհին Դավոդ փաշան հանդիպել է օսմանյան իշխանությունների հարուցած դժվարություններին, սակայն կարողացել է նյութական միջոցներ ձեռք բերել եւ դրանք հատկացնել կրթական գործին:

Դավիդ փաշան նվագեցրել է տուրքերի եւ հարկերի գանձումը: Նրա կառավարման շրջանում առաջընթաց է ապրել այս երկրամասի գյուղատնտեսությունը:

Կանոնավորել է երկրի դատական համակարգը: Լիբանանի կառավարական առաջին պաշտոնաթերթը սկսել է հրատարակվել նրա պաշտոնավարման շրջանից:

Երեք տարվա կառավարման պայմանաժամկետը ավարտվելուց հետո՝ 1864-ին, օսմանյան կառավարության եւ եվրոպական մեծ տերությունների որոշմամբ՝ հինգ տարվա պայմանաժամկետով Լիբանանի կառավարությունը կրկին հանձնվում է Դավոդ փաշային:

Անշուշտ, սա արդյունք էր երեք տարվա արդյունավետ պաշտոնավար-

ման: Նրա գործունեությունը գնահատվել է թե՛ տեղի բնակչության, եւ թե՛ եվրոպական տերությունների կողմից:

Որպես կարող քաղաքագետ՝ ջանացել է ամեն զնով պահպանել Լիբանանի քաղաքական կիսաանկախ վիճակը եւ անփոփոխ պահել նրա սահմանները: Դավոդ փաշան հետամուտ եղավ այս երկրամասի համար կենսական մեկ ուրիշ հարցի լուծմանը, սակայն նրան չհաջողվեց այն լուծել, որն էլ նրա հրաժարականի պատճառը եղավ:

Լիբանանը այդ շրջանում լեռներում ծվարած մի տարածք էր՝ զրկված աշխարհիկ կապող նավահանգստային ուղուց: Դավուդ փաշան օսմանյան իշխանություններին առաջարկեց Տրիպոլին կամ Բեյրութը միացնել Լեռնային Լիբանանին, սակայն մերժում ստանալով՝ ներկայացրեց իր հրաժարականը:

Լիբանանում նրա ողջ գործունեությունը կարծես թե մախաշեմ էր լինելու *սապագայի հայկական պետության սրելոծման համար*: Այնպես որ արտառոց չէր, որ մա տեղացիների կողմից մեղադրվել է «**հայկական պետություն հիմնելու**» նպատակ ունենալու և Լիբանանը «հայացնելու» համար: Նրա հետագա բարենորոգումները վախեցրին Բարձր Դռանը, որը 1868թ. շտապեց Դավուդ փաշային ետ կանչել Լիբանանից, ընդունելով նրա հրաժարականը: 1868-1873թթ. Կարապետ փաշա Դավուդյանին վստահվում է Փոստ-հեռագրական, մասն` Օսմանյան կայսրության հասարակական կառույցները ղեկավարող Հանրօգուտ շինությանց մախարարի պաշտոնը: 1866թ. մա մեկական շաբաթի ֆաբրիկա է հիմնում Ստամբուլում և Իզմիրում: Նրա գործունեության հաջողություններից մեկն էլ կայսրության եվրոպական ու ասիական մասերն իրար կապող Ռումելիի երկաթգծի շինարարությունն էր, որի նշանակությունը երկրի տնտեսական կյանքում բացառիկ եղավ: Դավուդյանը Եվրոպայում վայելած իր հեղինակությունն ու կապերը օգտագործելով՝ կարողացել է կազմակերպել Ասիան և Մերձավոր Արևելքը Եվրոպային կապող Ռումելիի երկաթուղու շինարարությունը, որը կայսրության տնտեսական և քաղաքական կյանքում բացառիկ նշանակություն է ունեցել:

Նախարար նշանակվելուց կարճ ժամանակ անց՝ 1868 թվականի դեկտեմբերի 19-ին, նա ուղարկվեց Եվրոպա՝ օտարերկրյա վարկեր փնտրելու, երկաթուղային համաձայնագրեր կնքելու եւ երկաթուղու շինարարությունը շարունակելու նպատակով: Վիեննայից Փարիզ անցած բարոն հունգարացի հրեա Մորիս դե Հիրշը 1869 թվականի ապրիլի 17-ին

վերադարձավ Ստամբուլ՝ ստորագրելով նախնական համաձայնագիրը, որով իրավունք տվեց երկաթուղին գործարկել Ռումելիում 99-ամյա ժամկետով:

1845 թվականին Histoire de la Législation des Ancienes Germaines-ը գրել է նրա հին գերման ցեղերի օրենքներին նվիրված երկհատոր գիտական ծավալուն ուսումնասիրության մասին, որի համար Գերմանիայի կանցլերի կողմից ստացել է հատուկ մրցանակ եւ ընտրվել Բեռլինի Գիտությունների ակադեմիայի անդամ:

Թուրքերեն, հայերեն, հունարեն, իտալերեն, գերմաներեն, անգլերեն եւ ֆրանսերեն խոսող Կարաբետ Արթին Դավուդը օտար լեզվի դասեր է տվել Մեկթեր-ի Հարբիյեում (Kıl 1, 2009, s. 155):

Որպես պետական բարձր պաշտոնյա եւ նշանավոր քաղաքագետ՝ նա արժանացել է շքանշանների. 1867 թ. Նապոլեոն Գ.-ն նրան շնորհել է Պատվո Լեգեոնի շքանշան: Օսմանյան կառավարությունից ստացել է տարբեր կարգի շքանշաններ եւ Օսմանիեի Մեծ ժապավենը, իսկ Հռոմի Պապը նրան 1865թ. շնորհել է Մեծն Գրիգորի ասպետության առաջին կարգի շքանշան:

Նրան շնորհվել է Առաջին աստիճանի **Osmaniye** և **Mecidiye** շքանշանները և սուլթանի կողմից նրան սուր նվիրվեց:

Նրա արխիվը և նոթատետրերը գտնվում են Ստամբուլում՝ օսմանյան վարչապետական արխիվում:

1871թ. հիվանդության պատճառով հանգստյան է կոչվել, Մաքրզ կղզի մեկնել, ապա՝ ֆրանսիական Բեառից քաղաք, ուր և 1873թ. կնքել է իր մահկանացուն:

Ստամբուլում ապրող իր որդեգրած դստերից բացի նա ոչ ոք չուներ: Ամուսնության պայմանով 30,000 լիրա արժողությամբ իր ակտիվները թողեց դստերը: Այնուամենայնիվ, երբ նրա հոգեւոր դուստրն ընտրեց միանձնուհի լինել, փաշայի բոլոր ունեցվածքը տեղափոխվեց Էլմադայի Սուրբ Հակոբ հայկական կաթոլիկ հիվանդանոց:

Դավուդյանները մեծ աքսորի ժամանակ առաջին աքսորվողներից են եղել:

Երախտապարտ լիբանանցիները նրա հիշատակը հավերժացրել են՝ Բեյրութի փողոցներից մեկը նրա անունով կոչելով: Լիբանանյան խոհանոցի մի ճաշատեսակ՝ լոլիկի խյուսով կոլոլակը, կոչվում է Դավուդ փաշայի անունով, քանի որ նրա սիրած ճաշատեսակն է եղել:

Հովհաննես փաշա Կույումճյան (1858-1933): Սովորել է Կ.Պոլսի Վիեննական Մխիթարյանների վարժարանում և Փարիզի Հիսուսյանների հոչակավոր Vaugirard կրթական հաստատությունում:

Կ.Պոլիս վերադառնալով անցել է պետական ծառայութեան: Պատասխանատու պաշտոններ է վարել Արտաքին գործոց նախարարությունում: 1899-1908թթ. եղել է Հռոմում օսմանյան դեսպանատան Ա քարտուղարը, այնուհետև՝ Իտալիայում օսմանյան գործերի հավատարմատարը: Հռոմում պաշտոնավարելու տարիներին թե՛ իտալական, և թե՛ միջազգային դիվանագիտական շրջանակներում վայելել է մեծ հեղինակություն: 1908 թվականին վերադարձել է Կ.Պոլիս և ընտրվել Պետական խորհրդի անդամ և նույն թվականից վարել արտաքին գործոց փոխնախարարի պաշտոնը:

1912 թվականին Գաբրիել Նորատունկյանը նշանակվում է կայսրության արտաքին գործոց նախարար: Տեսնելով, որ Արտաքին գործոց նախարարությունում հայերի բարձր դիրքը կարող է թուրքերի նախանձր գրգռել՝ այս երկու բարեկամները ցուցաբերում են փոխըմբռնում: Հովհաննես Կ(Գ)ույումճյանը հրաժարվում է Արտաքին գործոց նախարարությունում զբաղեցրած իր պաշտոնից, վեզիրի և մարշալի աստիճանով 1912 թ. դեկտեմբերի 22-ից ստանձնում Լիբանանի կառավարչի պաշտոնը, որն առաջ մերժել էր: Նրա թեկնածությունը միաձայն ընդունվել էր եվրոպական մեծ տերությունների կողմից: Հովհաննես Գույումճյանին շնորհվում է մարշալի զինվորական կոչում և փաշայի տիտղոս: Այս պաշտոնը նա ստանձնել է քաղաքական խառնակ վիճակում: Մեկ տարի պաշտոնավարելուց հետո սկսվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Երեք տարվա պաշտոնավարության շրջանում իրականացրել է հինգ կարևոր

Հովհաննես փաշա Կույումճյան

բարեկարգություններ՝ այսպիսով մեծապես օգտակար լինելով Լիբանանի ժողովրդին:

Լիբանանում հիշվում է որպես 5 կարևոր բարենորոգումների հեղինակ: Նա այդ երկրի 8 կառավարիչներից վերջինն էր: Բուռն պայքար է մղել Լիբանանը քրիստոնեաբափ անել ջանացող ու այդ նպատակի համար ամեն տեսակի խարդավամքների ու զազրախոսությունների դիմող Ջեմալ փաշայի դեմ՝ վաստակելով ֆրանսիասեր մեղադրանքը: Ջեմալ փաշան ամեն կերպ փորձում էր զինաթափ անել լիբանանցիներին՝ քրիստոնյա բնակչությանը ոչնչացնելու համար: Հովհաննես Կույունճյանը իր կյանքի գնով քանիցս պայքարել է թուրքական կառավարության դեմ և կարողացել է լիբանանցիներին փրկել այն ճակատագրից, որն ունեցավ արևմտահայությունը: Երեք տարի շարունակ Հովհաննես փաշան ամեն ջանք գործադրել է իր դիրքը պահպանելու և խաղաղ կյանք ապահովելու՝ իր վարչության տակ գտնվող ժողովրդի համար: Լիբանանի համար նրա մղած պայքարը եղել է կենաց-մահու գործ: 1915 թվականին Բարձրագույն դուռը չեղյալ է հայտարարում Լիբանանի առանձնաշնորհյալ կառավարությունը: Հովհաննես Կույունճյանը պաշտոնանկ է լինում: 1916թ. վերադառնում է Կ.Պոլիս: Վերադարձի ճանապարհին նա հայկական Մեծ եղեռնի աղետյալների քաղաքացիների ակնառեսն է դարձել: Կ.Պոլսում նա ընտրվում է Օսմանյան ծերակույտի անդամ, սակայն հրաժարվում է այս պաշտոնից՝ չցանկանալով առնչություն ունենալ այդ արյունոտ կառավարության հետ:

Նա շարունակում է մնալ թուրքական քաղաքականության ամենաերևելի անձանցից մեկը, որին հաճախ քաղաքական խորհուրդների համար դիմել է արքայազնը: Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի պարտությունից և Մուղրուսի զինադադարից (1918թ. 27 հոկտեմբերի) հետո Հովհաննես փաշան կրկին օրվա մարդն էր: Օսմանյան կայսրության քաղաքական իշխան Աբդուլ Մեջիդը քաղաքական զանազան հարցերի մասին խորհրդատվության խնդրանքով ստեպ-ստեպ դիմում էր նրան: Իշխանը ամեն կերպ փորձում էր հայերի միջոցով Թուրքիայի նկատմամբ եվրոպական երկրների խիստ վերաբերմունքը փոխել: Մեծ եպարքոս Քյամիլ փաշան դիմում է Հովհաննես Կույունճյանին, Արամ Երամին և մի քանի երևելի հայերի, որպեսզի մաս կազմեն թուրքական պատվիրակությանը 1919 թ. Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում՝ ակնկալելով հայկական ցեղասպանության մասին նրանց ժխտողական խոսքը: Հովհաննես Կույունճյանը հայտարարում է, որ չի համագործակցի Հայաստանը գերեզմանի վերա-

ծած պետության հետ: Նա հեռանում է երկրից, հաստատվում Հռոմում, ուր և կնքում է իր մահկանացուն: Պատկառելի հատորներ կարելի է գրել Օսմանյան կայսրության դիվանագիտական ու հյուպատոսական կորպուսի հայազգի երախտավորների մասին: Ավելին, այդ գրքերի հերոսներից առնվազն 100-ն արժանի են առանձին հատորների, ու նրանց գործունեության հիման վրա կարելի է ուսումնասիրել Օսմանյան կայսրության արտաքին քաղաքականության քարտեզն ու պատմությունը:

Անկախ, 2015, հ.18, մայիսի 14-21.

Գաբրիել Նորատունկյան

**ԹՈՒՐԲԻԱՅՈՒՄՆՇՈՒՄ ԵՆ ՏԻԳՐԱՆ ՉՈՒԽԱՋՅԱՆԻ
«ԼԵՔԼԵԲԻՉԻ ՀՈՐ ՀՈՐ ԱՂԱ» ԿՈՄԻԿԱԿԱՆ ՕՊԵՐԱՅԻ
140 ԱՄՅԱԿԸ**

Efdal SEVINCLI, Leblebici Horhor Ağa Operetinin 140 Yıllık Serüveni. Ist., 2016, 192-36s.

1874թ. Պոլսում՝ Ռամազանի տոների սկզբին, առաջին անգամ ներկայացվում է Տիգրան Չոլխաջյանի «Լեքլեբիչի Հոր Հոր աղա» օպերետը: 1876 թ. Պոլսի Բեյազիդ թաղի 800 տեղանոց նորակառույց (1875թ.) համերգային շքեղ դահլիճում շոնդալից հաջողությամբ ներկայացվում է «Լեքլեբիչի Հոր Հոր աղա»-ն: Այն ներկայացվում է Տ. Չոլխաջյանի թատերախմբի կողմից, որը կազմված էր 35 երաժիշտներից և 40 դերասան - երգիչներից, թուրքերեն լեզվով: Լիբրետտոյի հեղինակն էր Թագվոր Նալյանը, որը որպես բարիտոն ներկայացման գլխավոր դերակատարներից էր:

1876 թվականից սկսվում է կոմիկական այս օպերայի հաղթարշավը եվրոպական և Մերձավոր Արևելքի երկրներով, Ռուսաստանում: 1885թ. պոլսահայ դերասանապետ Մերովբե Պենկլյանի 68 հոգիանոց օպերետային խումբն այն ներկայացրել է Եգիպտոսում, Հունաստանում, Ռումինիայում, բալկանյան մյուս երկրներում: Միայն Եգիպտոսում այն ներկայացվում է 66 անգամ՝ ուր խումբը հրավիրված էր խտիվ (փոխարքա) Թեվֆիկ փաշայի հովանավորությամբ: Այն ներկայացվում էր ոչ միայն հայկական, այլև օտար թատերախմբերի կողմից: Տիգրան Չոլխաջյանն արժանանում է սուլթան Աբդուլ-Համիդի շնորհներից, Ալեքսանդր Բ ցարի ս.Սվյատոսլավ, Ֆրանսիայի, Իտալիայի միապետների շքանշաններից, ծափահարվելով Գերմանիայում, Լոնդոնում (1909), Թիֆլիսում (1912), Փարիզում (1938), Երևանում (1952) և այլուր: Նկարահանվում են ֆիլմեր: Այս օպերետը մեր ժամանակներում մեծապես սիրվել է նաև հայկական բեմահարթակներում, հնչելով հայերեն լեզվով:

Ահա այս սքանչելի ստեղծագործության 140 ամյակին է նվիրված թուրք թատերագետ Էֆդալ Սևինքլիի գիրքը: Առաջաբանում հեղինակը գրում է,

որ իր ուսումնասիրության հիմնական շարժառիթը եղել է այս օպերետը անհարկի մոռացության տրվելու վախը: Թուրքական այս ջանասիրության հիմքում ընկած է ի թիվս հայկական մշակութային այլ արժեքների՝ այս ստեղծագործությունը ևս թուրքական գրական-երաժշտական գոհար համարելու «փաստը»:

Ի պատիվ գրքի հեղինակի, պետք է ասել, որ այն լուրջ պրպտումների արդյունք է հանդիսանում: Հեղինակը գտել և համադրել է օպերետի լիբրետտոյի օսմաներեն և հայատառ թուրքերեն բնագրերի, դերասանների առանձին պարտիաների տեքստերը՝ վեր հանելով դրանք Պոլսի, Անկարայի արխիվներից, թատերական գրականության գրադարաններից, առանձին գրքույկներով լույս ընծայված հայատառ թուրքերեն հրատարակություններից:

Ուսումնասիրության հիմնական նպատակը եղել է Թագվոր Նալյանի երկի գոյություն ունեցած մի շարք տարբերակների հավաքումը, դրանց լույս ընծայումը: Լիբրետտոյի լիարժեք հրատարակությունը արժեքավոր ներդրում է արևմտահայ թատերագիտության մեջ: Երկրորդ հիմնական արժանիքը օպերետի առանձին հատվածների երաժշտական տեքստի, նոտաների հրատարակությունն է՝ հեղինակային բնագրերի տպագրությամբ, օս-

մաներեն և հայատառ բուրբերեն տեքստերի ժամանակակից, լատինատառ բուրբերեն թարգմանությամբ, դաշնամուրի համար կատարված ընտրանի հատվածների նոտաներով, տարբեր տարիների հրատարակությունների ֆաքսիմիլներով, լուսանկարներով: Գիրքն արժեքորում են ներկայացումների ծրագրերը, թատերախմբերի, դերակատարների նկարները:

Որ «Լեբլեբիձի Հոր Հոր աղա» օպերետը թուրքական մթնոլորտում, դեռևս իր ստեղծման ժամանակից մինչ օրս չափազանց սիրված ու հայտնի է եղել (նաև որպես կինոֆիլմեր)՝ անվիճելի է: Միայն թե այն ոչ թե թուրքական երևույթ է, օսմանյան մշակույթի արտահայտություն, այլ արևմտահայ հանճարի ստեղծած անմահ մի գործ: Այն հայ մշակույթի անհամար ներդրումներից է օսմանյան կայսրությունում, որն իր հայկական շնչով ու ոգով չի կարող շփոթվել ոչ մի ուրիշ ազգի ստեղծագործության հետ:

Միայն թե հորեղանական այս տարեփվի նշումը Թուրքիայում, իսկ Հայաստանում անհարկի մոռացության տալը այն ստեղծած ժողովրդի կողմից՝ ցավազին տրամադրությունների է տեղիք տալիս: Ինչու՞...

Անկախ, 2017, հոկտեմբեր 12-19, հ.38

ԳԻՐԲ, ՈՐԸ ԵԿԵԼ Է ԼՐԱՅՆԵԼՈՒ ՀԱՅ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՄԱՐԻՑԱ ՄԵՏԱԶՍԵԱՆ. ՄԱՐԶՈՒԱՆ, ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ՄԸ. Փարիզ, 2013, 618 էջ, երկլեզու (ֆրանսերեն և հայերեն)

MARITSA MEDAKSIAN. UNE ENFANCE à MARZEVAN

Ֆրանսերենի թարգմանիչ և կազմող՝ Հայկ Տեր Հարությունյան

Եղեռնի մասին պատմող գրքերի, հուշագրությունների հեղինակները հիմնականում 1915թ. դժոխքը վերապրածների և կամ երրորդ սերնդի հայերն են, որոնք կենսական պահանջ ունեն վերադառնալ իրենց արմատներին, նաև՝ գալ Հայաստան, վերագտնել ԵՐԿՐԻ գոնե այս ազատ ու անկախ հողը:

Երկրորդ սերունդը որպես կանոն այս մթնոլորտի ամենաթույլ օղակն է կարծես: Այն արդյունք է մի քանի հանգամանքների: Աշխարհասփյուռ հայերի ընտանիքներում թվում է փորձել են արհեստականորեն մոռացության տալ եղեռնի չարագուշակ երևույթը, դրանով կարծես թե «բուժել» վերքերի մի մասը: Տարբեր երկրներ հանգրվանած այս խեղճ անտուհիները կյանքի գնով իրենց զավակներին կրթության են տվել, փոխանցել իրենց գերդաստանների արհեստը, «ոսկե բիլազուկ» -ի տեր են դարձրել: Չարմանալի հոգեբանական մի երևույթ, որ բնորոշ է եղել առաջին սերնդին, որ երկրում էլ որ ապաստանել են նրանք: Այն է՝ իրենց զավակներին հիմնականում օտար անուններ են տվել, փորձելով նրանց ինտեգրել տվյալ երկրի մթնոլորտին: Նրանք իրենց զավակներին որպես կանոն չեն փոխանցել իրենց գերդաստանների ահասարսուռ պատմությունը՝ գուցե չխեղելու նրանց երիտասարդ հոգիները դժոխքի պատկերներով, որը այնքան երկար դեռ պիտի ծորար որպես արյունոտ վերք: Եթե զավակները ականատես չէին եղել Եղեռնին, ուրեմն նրանց ծնողները այդ ծանր հուշերը պիտի տանեին մինչ մահ՝ ինքնամփոփ, լռելային: Ավելի ուշ, հայությունից չհեռանալու համար, նրանք

իրենց թոռների հետ պիտի խոսեին հայերեն, փորձեին «պատմությունների, հեքիաթների» ձևով փոխանցել իրենց ընտանիքի ու ժողովրդի պատմությունը, վերապրելով այն կրկին ու կրկին: Թոռներն էլ, իրենց հերթին, խղճի պարտք էին համարում իրենց գերդաստանի հիշողությունները փրկել կորստից: Այն եղեռնի ենթարկված տարաբախտ արևմտահայության պատմության անքակտելի մի մաս էր կազմում: Հրատարակությունների մի մասը հայերեն էր, մյուս մասն էլ՝ օտար լեզուներով: Դրանք իրենց ընտանիքում պահպանված գրավոր հուշերն էին՝ (հայերեն, հայատառ թուրքերեն) և կամ էլ իրենց ընտանիքներում լսած պատմությունների համառոտ շարադրանքը: Օտարին երկար ժամանակ նրանք խուսափեցին պատմել իրենց պատմությունները¹:

Հյուրընկալ երկրներում, միշտ չէ որ ճակատագրի այս անմեղ զոհերը բարյացկամ ընդունելություն գտան: Հիմնականում, հայության տարաբախտ այս ծվեմները (մասնավորապես եվրոպական երկրներում) սկզբում արժանացել են արհամարանքի, ստորացման, «տեղացիների հացը փախցնողների»: «Փախստական, մուրացկան, շուն» մակդիրների մինչ մեղմանալը շատ ու շատ արյուն է թունավորվել, խեղճության և ինքնամոլորման զգացումներով խեղդել օտար ափերում փրկություն փնտրած հայերին: Անհավանական համբերությամբ, տաժանելի աշխատանքով ու աշխատասիրությամբ, կենցաղի ու հոգու մաքրությամբ, բազմակողմանի տաղանդով այդ մարդիկ տասնամյակներ հետո միայն ինքնահաստատվեցին, դարձան իրենց հանգրվան տված երկրների ժողովրդի մի մասը, վաստակելով նրանց հարգանքը, վստահությունը, սերը, իսկ ոմանք նաև՝ պաշտամունքը:

Այս գիրքը մարզվանցի 14 ամյա մի աղջկա մանկության պատմությունն է: Նա Գըլճյան-Տիլիլյան ընտանիքից է, իսկ այս գիրքը՝ փաստաթուղթ է եղեռնը վերապրած հայ ընտանիքի մասին: Այս պատմությունը տեսնում ենք ազուցված Օսմանյան կայսրության վախճանի թուրքահայ մթնոլոր-

¹ Ակադեմիական ծրագրով Բնֆորմացիայի ինստիտուտի գիտաշխատողները, ինչպես նաև մյուս ինստիտուտներից, արտասահմանում գտնվելով փորձում էինք նկարահանել եղեռնից մազապուրծ այդ երկրում հանգրվանած մամիկներին ու պապիկներին, հավաքագրելու նրանց հուշերը, որ մի օր սովորաբար գրքի տեսքով սեղանին էր դրվելու: Լիոնում, երբ ըստ պայմանավորվածության պիտի նկարահանեինք մի տատիկի, վերջին վայրկյանին, առաջին իսկ բառերից հետո կտրականապես հրաժարվեց շարունակել: Ձավակների բոլոր խնդրանքներն ապարդյուն էին: Ի վերջո բացատրեց, ասելով թե «Ձավակներիս համար շատ անհանգիստ պիտի ըլլամ: Դուք չեք գիտեր, թե թուրքն ինչ է: Թուրքը միշտ թուրք կմնա: Եթե խոսեմ, պիտի գա հոս և վրեժ լուծի...»

տի հենքի հետ: Պատմական դեպքեր, մասնավորապես հայկական ջարդեր, սկսած 1750 ականներից, սովորույթներ, ամենօրյա կյանք, տոներ, զբաղումներ, տարբեր ազգերի մասին պատմություններ: Հուշագրությունը 1960-70-ական թթ. թարգմանել ու 2013թ. հրատարակել է առաջաբանի հեղինակ, Մարիցայի փարիզաբնակ զարմիկը, Հայկ Տեր Հարությունյանը: Գրքի սկիզբը ընթերցողներին ֆրանսերենով ծանոթացնում է մինչեղեռնյան 10 000 հայ բնակիչ ունեցած Մարզվանի պատմության հետ:

Օրագրի տեսքով, 14 տետրակներից, 200 ամենատարբեր լուսանկարներից, փորագրանկարներից, աղյուսակներից ու քարտեզներից, փաստաթղթերից, ազգագրական նյութից կազմված 618 երկլեզու էջերը հափշտակությամբ են կարդացվում: Լուսանկարների առատությանը պարտական ենք Մարզվանում 1888 թվականին գործել սկսած Մարիցայի հոբելոնը՝ Դիլիլյան հայտնի լուսանկարչատան արխիվին:

Հայկ Տեր Հարությունյանը, որպես ճշմարիտ գիտնական, Հավելվածում ներկայացրել է խաչքարերի, կենցաղային իրերի վրայի վիմագիր արձանագրություններ, դրանց թարգմանությունները, տեղանունների ցանկ, թուրքերեն անունների և բառերի բառարան: Այստեղ գտնում ենք անգամ Մարզվանին նվիրված պոետիկ գործեր՝ գազելներ, բանաստեղծություններ: Իհարկե ներկայացվում է գերդաստանի ծառը:

Գիրքը, որը 14 ամյա աղջնակի օրագրից վեր է իր պատմական արժեքով, ավարտվում է «Չեթեմները Մարզվանում» 14-րդ տետրակով: Վերջում՝ 1980 ական թվականի Մարիցայի լուսանկարն է և ևս 180 էջ կազմողի կողմից, որն այս զարմանալի հուշագրությունը դարձնում է գիտական շրջանակների ուշադրության արժանի հրատարակություն:

Անկախ, 2017, հոկտեմբեր 19-26, հ.39

ԱՐԱՄ ԳՅՈՒԼՅՈՒԶ

Թուրքական կինոյի մեծ երախտավորը

Bercuhi Berberyan, ARAM GÜLYÜZ. Ստամբուլ, «Փարոս» հրատ., 2017թ., 240էջ.

Վերջերս պոլսահայ բարեկամուհուց՝ Պերճուհի Պերպերյանից ստացա իր հեղինակած մենագրությունը, որ 2017թ. լույս է ընծայել Ստամբուլի «Փարոս» հրատարակչությունը, նվիրված թուրքական կինոյում 55 տարիներ ստեղծագործած, ամենահարուստ հունձքն ունեցած արվեստագետներից ԱՐԱՄ ԳՅՈՒԼՅՈՒԶ-ին (թարգմանաբար՝ վարդերես)։ Նա հայտնի է նաև ԱՐԱՄ ԳՅՈՒԼՅՈՒԶ ՅԵՇԻԼՍԱՄ անվամբ։

Գիրքն իր 240 էջերում հնարավորինս բացահայտում է Արամ Գյուլյուզ մարդուն, թուրքական կինոյին իր ողջ կյանքը նվիրած արվեստագետին։ Ամեն մի տող զգացնել է տալիս բարեկամի, սրտակից գործընկերոջ, կանացի նուրբ ու զգայուն հոգու, Արամի արվեստով ու վաստակով հիացող հեղինակին՝ դերասանուհի Պերճուհի Պերպերյանին։

Առաջին դեմքով գրված էջերը մեր ժամանակի պոլսահայը, երկրի արվեստագետների սերունդում իր տեղն ունեցողը վստահությամբ պատմում է իր կյանքի պատմությունն այնքան բնական, այնքան հետաքրքիր, սրամիտ ու անուշ հիշողություններով լեցուն, որ գիրքը դարձնում է հուշագրության բացառիկ մի օրինակ։ Գրքի հերոսը ընթերցողի ձեռքը բռնած անցնում է կյանքի ամեն մի օրով, ապրում հիշողության մեջ տպավորված, այսինքն կարևոր դեր խաղացած դեպքերի շարանով, հայտնվում տարբեր դեմքերի հետ դեմհանդիման, ապրելով յուրաքանչյուր ֆիլմի պատմությամբ։

Արամ Գյուլյուզը ծնվել է 1931թ. Պոլսի հայաբնակ Շիշլի թաղամասում, նախնական կրթությունը ստացել Հինդլյանի դպրոցում, որը հայտնի էր որպես «նոր դպրոցի» հիմնադիր։ Ապա՝ Կենտրոնական, հետո՝ նաև Մխիթարյան վարժարաններում։ Կարծես թե սրանով ավարտվում է, կամ թուլանում հայկական մթնոլորտի հետ նրա կապվածությունը և մխրճվում թուրքական կինոարվեստի հորձանուտը։

Բարձրագույն կրթություն ստանալու համար մեկնում է Անգլիա, 4 տարի Լոնդոնում մասնագիտանում՝ էլեկտրոնային և երաժշտական ինդուստրիայի ասպարեզում, 4 տարի անընդհատ հետևելով նաև հեռուստատեսային արվեստի դասընթացների։

Երբ գրքի հերոսին պահած «հրեշտակ պապիկը», որ Ստամբուլի գոլֆի չեմպիոն էր, մահանում է՝ Արամը վերադառնում է և զինվորության գնում, 1954-55թթ. զինադադարի շրջանն անցկացնում Կորեայում։ Չարմանալիորեն նա հաճույքով է հիշում այդ շրջանը։ Այստեղ հայտնի կինոգործիչ Հալիթ Ռեֆիկի հետ նրա հանդիպումը ճակատագրական էր։ Այս հանդիպմանն է նա պարտական կինոյի աշխարհ իր մուտք գործելով։ Վերադառնում է Թուրքիա, պաշտոնավարում անգլիական օդային կառույցում (**British Airways**), սակայն շուտով՝ 1958թ. հիմնադրում Metro Film-ը, թուրքական կինոաշխարհի մտնելով որպես պրոդյուսեր։ Նկարահանում է առաջին թուրք-գերմանական «Ստամբուլյան արկածներ» ֆիլմը, օտար և թուրք դերասանների մասնակցությամբ։ Նա կինոարտադրություն է մտնում գրելով ֆիլմերի սցենարներ (1960թ.), անվանի գործիչների հետ նկարահանում սերիալներ, որոնց մի մասը կատակերգություններ էին։ Այդ շրջանի թուրքական կինոյի համար բնորոշ է եղել հոլիվուդյան ֆիլմերի ադապտացիաներ նկարահանելը։ Դրանք ամերիկյան հայտնի ֆիլմերի, մասնավորապես մելոդրամային ժապավենների, կինոսցենարների համարյա անփոփոխ կրկնություններ են եղել, միայն թե մթնոլորտի և հերոսների թուրքացմամբ։ Այս տարիների ֆիլմերը, անգամ էրոտիկ ոճով նկարահանված (որի սկզբնավորողներից էր), չափազանց կարևոր եղան թուրք կինոյի պատմության, Արամի կինոկենսագրության մեջ։

Նրա մասին պատմողների մի ողջ բանակ է գրքում՝ բույրը, զավակները, բարեկամ գործընկերները, թուրքական կինոյի ամենահայտնի ու սիրված անուններ՝ հարազատների, զավակների, գործընկերների, հայտնի թուրք արվեստագետների խոսքը, հուշերը։ Դրանք ներկայացնում են կինոարվեստում ապրող համարձակ, տաղանդավոր, ինքնատիպ, «ամենապոզիտիվ»,

բարի, համեստագույն ու լայնախոհ վարպետին: Նախաբանում նրա կենսագիրը գրում է, որ «Արամը բարձր որակի մարդ է, իսկական մարդ, հրաշալի բեմադրիչ»:

Այս ջերմ հուշերը և սրտի անկեղծ խոսքերը լավագույնս են ներկայացնում Արամ մարդուն և կինոյի նվիրյալին:

Շուրջ 140 ֆիլմ է նկարահանել, 30ի մոտ ֆիլմերի սցենարներների հեղինակ և 40 ֆիլմերի պրոդյուսեր: Աշխատել է թուրքական ամենահայտնի դերասանների հետ: 1996 թվականից նա սկսում է նաև իր ֆիլմերի պրոդյուսերը լինել:

1965թ. ամուսնանում է Գյունուլ Գյուլյուզ անունով թրքուհի բալերինայի հետ, 3 զավակ ունենում: Երբ կորցնում է սիրասուն կողակցին՝ փլվում է, կարծես նա կորցնում է ողջ աշխարհը... Նրան փրկում է իր շունը, որին ամուսիններով այնքան սիրում էին: Ասում են ոչ մի մարդ չկարողացավ անել այն, ինչ եղավ այդ կենդանին Արամի համար:

Հայկական հեռուստատեսության համար տրված մի հաղորդման ժամանակ 86 ամյա բեմադրիչը պատրաստ է հայերի հետ համատեղ մի ֆիլմ նկարահանել, եթե լավ սցենար լինի:

Մաղթենք, որ իրականանա այն...

Ափսոս, այն այլևս չի իրականա...

Անկախ, 2017, հ.37, հոկտեմբեր5-12,

ՀԱՅԱՏԱՌ ԹՈՒՐԲԵՐԵՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 20-ԲԴ ԴԱՐՈՒՄ

Հայատառ թուրքերեն գրականությունը հայ մշակույթի անբաժանելի մասն է կազմում: Այն արդյունք էր Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող արևմտահայության սոցիալական, հասարակական-քաղաքական ծանր իրավիճակի:

Ավելի քան 500 տարի հայերն ապրել են թուրքական տիրապետության տակ: Սա սովորական հայատակություն չի եղել, այլ իր հայրենիքում ապրող մշակութային խոր անցյալ ունեցող մի ժողովրդի վրա կրոնական մոլեռանդության մոլուցքով տարված ռազմա-ֆեոդալական իշխանության տևական ու ահավոր ճնշում: Թուրք տիրապետողները ոչ միայն վերցրել են հայ ժողովրդի ստեղծած նյութական բարիքները, նրա ֆիզիկական աշխատանքի արդյունքը, այլև ամեն կերպ աշխատել են ոչնչացնել կամ յուրացնել նրա մտավոր ստեղծագործության արգասիքները, ձուլել ու մահմեդականացնել հպատակ ժողովուրդներին:

Բազմաթիվ գավառներում հայերը և հույները լեզուն կտրելու, խարույկի վրա այրելու, ամորձատելու սպառնալիքով ստիպված էին խոսել միայն թուրքերեն լեզվով: Եկեղեցիներում անգամ քարոզն այդ վայրերում հնչում էր նրանց հասկանալի՝ թուրքերեն լեզվով: Սա տիրապետողների ծրագրի՝ հպատակ ժողովուրդների թուրքացման, սեփական ժողովրդից հեռանալու, օտարվելու լավագույն հնարավորությունն էր համարվում:

Ուսումնասիրվում է 250 տարիների ընթացքում աշխարհի շուրջ 50 քաղաքներում հրատարակված ավելի քան 2000 ամուն տպագիր գրքերի, 120 ամուն պարբերական մամուլի մշակութային, հասարակական և պատմական արժեքը:

Հայատառ թուրքերեն գրականությունը ծնունդ է առել որպես ինքնապահպանման ու ուժացման դեմ պայքարի միջոց: Խորապես ազգային այս երևույթն իր զարգացման ու գոյության ավելի քան հինգ հարյուրամյակներում վերաճել է մշակույթի մի այնպիսի հզոր, բազմաժամր ու ինքնուրույն ճյուղի, որը ոչ միայն արդարացրել է իր նախնական առաքելությունը, այլև վերաճել ավելի լայն գործոնի՝ **ծառայել Օսմանյան կայսրության մեջ ապ-**

րող թրքախոս այլ ազգերի ևս, մասնավորապես թուրքերի զարգացման, լուսավորության գործում: Ավելին, հայատառ թուրքերենով են հայ հեղինակների՝ Օսմանյան կայսրության պատմությանը, սուլթաններին վերաբերող երկերը, որոնց ուսումնասիրությունը Թուրքիայի պատմության շատ էջերի բացահայտմանը կնպաստի:

Հայատառ թուրքերեն գրականությանը հատուկ է շեշտված հայ ազգային նկարագիրը: Հայատառ թուրքերեն գրականությունը չի համարվում հայ ժողովրդի հիմնական, առավել ևս՝ հայ ժողովրդի մտավոր զարգացման գրական միակ արտահայտությունը: Հայատառ թուրքերենը ստեղծվել է հայերի կողմից՝ որպես հաղորդակցության միջոց ոչ միայն հայերեն չիմացողների, այլ նաև մասամբ հայերենին տիրապետողների համար:

Հայատառ թուրքերենը հաջողությամբ կատարել է իր առաքելությունը և 19-րդ դարի վերջին հայատառ թուրքերեն որոշ պարբերականներ դարձել են հայալեզու: Իսկ Թուրքիայի թուրքախոս ժողովուրդների շրջանում այն մեծապես նպաստել է արևմտյան առաջադեմ գաղափարների, մշակույթի ներթափանցմանը: Այն իր որոշիչ լուծման է ունեցել նոր, գրական թուրքերենի կազմավորմանը, լուսավորական գրականության զարգացմանը, թուրք երիտասարդ լուսավորիչ գրողների սերնդի կայացմանը, անգամ կայսրության կանանց էմանսիպացիայի խնդիրների հաստատմանը:

Զանի որ մեր գիտաժողովի կարգախոսը, ուղղվածությունը «**ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԸ 20-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ 21-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ**» է, ապա կարևոր է հատկանշել, որ հայատառ թուրքերենի աշխարհագրությունը 20-րդ դարասկզբին փոփոխվեց: Մեծ եղեռնից հետո տարաբախտ արևմտահայությունը աշխարհով մեկ ցրվեց: Մեծ եղեռնի շրջանում զոհ դարձան ոչ միայն հայատառ թուրքերենի կրողները, այլև դրանց ստեղծողներն ու մշակները: Փրկվածների շրջանում այս մշակույթը որոշ ժամանակ շարունակեց իր գոյությունը, մասնավորապես Մերձավոր Արևելքի երկրներում, ուր տեղափոխվել էին տպարաններ, հրատարակչություններ: Այնուամենայնիվ երկար կյանք այն չէր կարող ունենալ, քանզի այս նոր ձևավորված համայնքները ունեին նոր կենսական խնդիրներ, որոնք առաջնահերթ էին: Այն գոյատևելու խնդիրն էր: Գալով թուրքախոս հայերին, ապա նրանք էլ մյուսների նման ստիպված էին համակերպվել նոր միջավայրին, սեփականացնել տեղի լեզուները՝ ետին պլան թողնելով թուրքերենը: Տարբեր երկրներում հայատառ թուրքերենն իր մայրամուտն էր ապրում՝ կապված հա-

մայնքի մտավորական ուժերից, տեղի կառավարությունների, ինչպես նաև միսիոներական հաստատությունների քաղաքականությունից: Իհարկե գերակշռում էին հոգևոր, ծիսական, բարոյախոսական գրքույկներ: Այսպիսով մի երկրում գերակշռում էին ավետարանական, կրոնադավանաբանական հրատարակչությունները, որոնք քարոզում էին, թե վրեժխնդիր լինելու հարցը պետք է իր տեղը տա ներողամտություն քարոզելուն: Իսկ օրինակ՝ Բուլղարիայում սկսեցին լույս տեսնել պարբերականներ, գրքեր, գեղարվեստական, դրամատուրգիական երկեր: Եգիպտոսում որոշ ժամանակ պարբերականներ եղան, որոնք փորձում էին մեղմացնել կոռսված հայրենիքի կարոտի ցավը: Բեյրութում երկու պարբերականներ հրատարակվեցին և կարճ կյանք ունեցան: 12-13 հայկական տպարաններում մինչ 1957թ. հրատարակվեցին հայատառ թուրքերեն գրքեր, որոնց մի մասը ամերիկյան ավետարանականների, մյուս մասը՝ կաթոլիկ, հիմնականում գեղարվեստական որոշակի արժեք չներկայացնող, բարոյախոսական գրքույկներ: Թուրքերենը, նաև նրա արտահայտչաձև հանդիսացող հայատառ թուրքերենը, կորցրել էին նախկին առաքելությունը, դադարել ամենօրյա օգտագործման միջոց լինելուց, թեև դեռ երկար տարիներ հայ գաղթականների մի մասը շարունակում էր կենցաղում մնալ թուրքախոս: Այնուամենայնիվ այն սպառել էր իրեն թե՛ լեզուն կրողների, և թե այն ստեղծողների, մշակների առումով:

Հայատառ թուրքերեն գրականությունը, որը փառավոր ճանապարհ էր անցել, կարևոր ներդրում ու առաքելություն ունեցել արևմտահայության կյանքում՝ անախրոնիզմ էր դարձել:

ՄԻՋԱՉԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ ՆՎԻՐՎԱԾ ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅ ՄԻՐՉԱՅԱՆԻՆ

2018 թ. հունիսի 7-ին ՀՀ ԳԱԱ նախագահության նիստերի դահլիճում բացվեց միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Մանուկ Բեյ Միրզայանին: Մանուկ Մարտիրոսի Միրզայանը XVIII–XIXդդ. Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների հպատակ, դիվանագիտական ասպարեզի ամենահայտնի դեմքերից է, պետական գործիչ և ազգային մեծ բարերար:

Ահա այս մեծ հայի մահվան 200 և ծննդյան 250-ամյակին ընդառաջ էր կազմակերպվել միջազգային այս գիտաժողովը:

Բացման խոսքով հանդես եկան ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար, ակադեմիկոս Յու. Սուվարյանը և ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, ակադեմիկոս Ռ. Մաֆրատյանը:

Միջազգային գիտաժողովի բացմանը ողջույնի խոսքով հանդես եկան պատվիրակությունների ղեկավարները: Գիտաժողովին իր օրհնության խոսքը բերեց ռումինահայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ Տաթև եպիսկ. Հակոբյանը:

Գիտաժողովի մասնակիցներին բարի գալուստի խոսք ասաց Արագածոտնի փոխմարզպետ, պատմաբան Մուշեղ Աբգարյանը: Նա մասնակիցներին հրավիրեց գիտաժողովի երրորդ, եզրափակիչ օրն անցկացնել Աշտարակում, մասնակցել Կարբի գյուղի հրապարակի անվանակոչությանը Մանուկ Բեյի անունով, հիշատակի ոգեկոչման պատարագին Կարբիի ս. Աստվածամայր եկեղեցում:

Գիտաժողովին մասնակցելու էին եկել գիտնականներ Ուկրաինայից, Մոլդովայից, Ռումինիայից, Ֆրանսիայից, Ռուսաստանից, Թուրքիայից, ինչպես նաև՝ Երևանից: Գիտաժողովի աշխատանքային լեզուներն էին հայերենը, ռուսերենն ու անգլերենը:

Գիտաժողովը բացվեց Մանուկ Բեյ Միրզայանին նվիրված «Հետք պատմության մեջ» ֆիլմի ցուցադրմամբ:

Գիտաժողովի առաջին զեկուցողն էր Մոլդովայի Խընչչետ քաղաքում Մանուկ Բեյի՝ արդեն վերականգնված ապարանքի տնօրեն Պլաչիդե Թյուդորը, ով նախաձեռնել էր ավերված ու թալանված ապարանքի վերականգնման աշխատանքները և շուրջ 10 տարի հետազոտում է Մանուկ Բեյի կյանքը և գործունեությունը: Նա խոսեց Բեսարաբիայում Մանուկ Բեյի ժառանգության մասին:

Երկրորդ հյուրը՝ ռումինահայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ Տաթև եպիսկ. Հակոբյանը, ներկայացավ «Մանուկ Բեյը և ռումինահայոց թեմը» զեկուցմամբ:

Գիտաժողովին մասնակցում էր Բուխարեստի «Արարատ» և «Նոր կյանք» պարբերականների խմբագիր Էդուարդ Անտոնյանը, ով զեկուցեց «Մանուկ Բեյ Միրզայան հայը՝ Եվրոպայի խաչմերուկում» թեմայով:

Գիտաժողովի պաշտոնական բացման ընդմիջմանը կատարվեց Հակոբ Սիրունու «Էջեր Մանուկ Բեյի կյանքեն» գրքի զինեծոնը: Գիրքը ներկայացնում է 1969-70թթ. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» ամսագրում տպագրված Հ.Սիրունու երկի լուսապատճենային տպագրությունը և ուսումնասիրության անգլերեն թարգմանությունը: Գիրքը փաստագրական հարուստ նյութ է պարունակում ռուս-թուրքական պատերազմի, Մանուկ Բեյի դերակատարության և հաշտության դաշնագրի գործում ունեցած ներդրման մասին: Այս երկի լույս ընծայումը՝ մասնավորապես անգլերեն թարգմանության հետ միասին, գիտաժողովի կարևորագույն նվերն էր մասնակիցներին ու ժամանակակիցներին: Թարգմանիչն էր Աստղիկ Երանոսյանը, գլխավոր խմբագիրը՝ Գայանե Շաբունցը, իսկ առաջաբանի հեղինակն էր պ.գ.դ. Հասմիկ Ստեփանյանը:

Գինեծոնի արարողությունը կատարվեց Տաթև եպիսկ. Հակոբյանի ձեռամբ և օրհնության երգեցողությամբ:

Գիտաժողովի հաջորդ նիստը սկսվեց «Մանուկ Բեյ Միրզայան» ֆիլմով, որը ռումինահայերի նվերն էր գիտաժողովին, հատուկ արված հայերեն տողատակերով:

Ձեկուցմամբ հանդես եկավ Մատենադարանի գիտաշխատող Օքսաննա Կարապետյանը: Նրա զեկուցան բեման էր՝ «Մանուկ Բեյ Սիրզայան՝ Մուս-թաֆա փաշա Բայրաքթարի խորհրդականից՝ Ցարական Ռուսաստանի հպատակ»:

Մտամբուլահայ պատմաբան, թարգմանչուհի Սիրվարդ Մալխասյանը խոսեց Մանուկ Բեյի՝ Օսմանյան կայսրության քաղաքական կյանքում ունեցած դերի մասին:

Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի տնօրեն Վարդան Դևրիկյանը ներկայացավ «Մանուկ բեյը և Ժամանակի հայ գրական կյանքը» զեկուցմամբ:

Գիտաժողովի հաջորդ օրը անցավ Արևելագիտության ինստիտուտի նիստերի դահլիճում:

Առավոտյան ցիստի նախագահողներն էին Տաթև եպիսկ. Հակոբյանը և Պլաչիդե Թյուրբորը:

Ուկրաինայում հայ մշակութային արժեքների մասնագետ, կոթողային ռուսումնասիրության հեղինակ Իրինա Հայուկը գեկուցեց 18-20րդ. Ուկրաինայի հարավային շրջանների զարգացման գործում ռուս-թուրքական փոխհարաբերությունների կարևոր գործոն լինելու մասին:

Ռուսինիայի Ակադեմիայի Հարավ-Արևելյան եվրոպայի ինստիտուտի տնօրեն Անդրեյ Տիմոտինը ներկայացրեց Ռուսինիայի Ազգային արխիվում Հակոբ Սիրունու ֆոնդի կարևոր փաստաթղթերի մասին զեկուցում: Սա կարևորագույն մի խնդիր է, որ կարոտ է ռուսինացի և հայ գիտնականների համատեղ ուսումնասիրության ծրագրի: Այս համատեղ կատարվելիք ծրագրի մասին խոսեց նաև Տաթև եպիսկ. Հակոբյանը, ում շնորհիվ Բուխարեստի եկեղեցուն կից գրադարանը, ձեռագրատունն ու թանգարանը դարձել են ոչ միայն հայ, այլև օտար գիտնականների համար հայագիտական բազմակողմանի ուսումնասիրությունների կարևորագույն կենտրոն:

Հանրագիտարանի տնօրեն Հովհաննես Այվազյանը խոսեց 1969–70 թթ. «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների ամսագրում տպագրված և գիտաժողովի օրերին լույս տեսած Հակոբ Սիրունու «Էջեր Մանուկ Բեյի կյանքեն» աշխատության մասին:

Հակոբ Սիրունու եղբորորդին՝ փարիզաբնակ Պատրիս ԴՕԼՕյանը, պատմեց իրենց գերդաստանի մասին և ցուցադրեց իր հոր՝ հայտնի լուսանկարչի պատմական արժեք ներկայացնող մի քանի տասնյակ լուսանկարներ:

«Հայ իշխան Մանուկ Բեյը» գեղարվեստա-փաստագրական ռուսերեն պատումի հեղինակ, մոսկվայաբնակ գրող Գոհար Ռշտունին պատմեց տարիներ առաջ լույս տեսած իր գրքի համար կատարած հետազոտությունների մասին:

Երեկոյան նիստը, որ նախագահում էին Սիրվարդ Մալխասյանն ու Իրինա Հայուկը, սկսվեց Ստամբուլից ժամանած երիտասարդ հետազոտող Սարո Դադյանի՝ «Գազագ Արթին Ամիրան և հայ համայնքը Օսմանյան կայսրությունում 1808–1832 թթ.» զեկուցմամբ:

Բուխարեստաբնակ Անդրեյ Պասլարիուն «Խան Մանուկ իջևանատունը
Բուխարեստում» իր զեկուցումը կարդաց հայերենով:

Անուշ Հովհաննիսյանը խոսեց «Այանները և նրանց բանկիրները. իշխանության արտահոսքը Օսմանյան կայսրությունում (XVIII դ. վերջ – XIX դ. սկիզբ)» թեմայով:

Գլխաժողովի երրորդ, եզրափակիչ օրը գլխաժողովի մասնակիցները և հյուրերը մեկնեցին Աշտարակ: Առաջին կանգառը Մուղնիի Ս.Գևորգ եկեղեցին էր: Այնուհետև հասան Կարբի, ուր դպրոցի առջև ավանդական լավաշ հացով ու աղով պաշտոնական դիմավորում էր կազմակերպված:

Գյուղի բնակչության հետ հանդիպումը շատ ջերմ էր ու անմոռանալի։ Կարբեցիները, որ համարյա անտեղյակ էին իրենց հոշակավոր համագյուղացու պատմությանը, կարծես թե վերածնվեցին հպարտության ու արժանապատվության մի նոր զգացումով, որը պիտի փոխանցեն իրենց սերունդներին։ Նրանք արդեն պատրաստվում են հաջորդ տարի տոնել Մանուկ Բեյի 250 ամյակը և տեղադրել նրա կիսանդրին։ Բարի գալստյան ելույթ ունեցավ Արագածոտնի հոգևոր դասը ներկայացնող Վրույր վարդապետը։ Հանդիպանը ներկա էր Արագածոտնի փոխմարզպետ Մուշեղ Աբգարյանը։ Մանուկ բեյի մասին պատմեց Արևելագիտության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, պատմ.գիտ.դր.կտոր Հասմիկ Ստեփանյանը։ Երախտագիտության խոսքով հանդես եկան ստամբուլահայ գիտնական Սիրվարդ Մալխասյանը, Գոհար Ռշտունին։

Ելույթ ունեցան գյուղի մանուկ շնորհալիները: Ապա՝ Կարբիի Ս.Աստվածամայր եկեղեցում հոգեհանգստյան արարողություն կատարվեց՝ ի հիշատակ ծնունդով կարբեցի Միրզայան գերդաստանի: Պատարագից հետո ողջ ներկաները մասնակցեցին Կարբիի հրապարակի՝ Մանուկ բեյ Միրզայանի անունով կոչելու արարողությանը: Հուշատախտակի բացումը կատարեց

րեց և այդ առթիվ ելույթ ունեցավ Ռումինիայում նախկին դեսպան, ՀՀ նախագահի խորհրդական Համլետ Գասպարյանը, ում մասամբ պարտական ենք այս գիտաժողովի անցկացման գաղափարի համար:

Հրապարակի անվանակոչության տոնակատարությունից հետո մասնակիցները մեկնեցին Օշական, Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանին ուխտագնացության: Նրանք մեխակներ դրեցին Սուրբ Մաշտոցի շիրիմին, շրջեցին Հայկական քարե տառերի այգում:

Գիտաժողովի փակման նիստը նախագահում էր դեսպան Ն.Գ. Համլետ Գասպարյանը: Այն տեղի ունեցավ Օշականի եկեղեցում կից նիստերի դահլիճում: Օշականի եկեղեցում միջազգային գիտաժողովի փակման նիստը, գիտաժողովի աշխատանքները եզրափակեց Կարինե Ավետյանը՝ «Կաթողիկոսական վավերագրերը Մանուկ բեյի ընտանիքի մասին» զեկուցմամբ, որին հաջորդեցին քննարկումները, նիստերի նախագահողների ելույթները: Որոշում կայացվեց գիտաժողովի նյութերն առաջիկայում հրատարակելու վերաբերյալ:

Գիտաժողովի երրորդ օրն ավարտվեց Կարբիի գյուղապետի՝ Կարո Բաղդասարյանի հրավերով Կարբիի գեղատեսիլ ձորում տրված ճաշկերույթով:

Պատմաբանասիրական հանդես եր. 2018

ՀԱՅԵՐԸ ԲԻԹԼԻՍՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՏԱՌՔՐԴԵՐԵՆ ՉԵՌԱԳԻՐ ՈՒ ՏՊԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բիթլիսի (Բաղեշի) մասին մեզ հասած հայ, արաբ, բյուզանդացի հեղինակների բազում վկայություններ հնարավոր են դարձնում նրա պատմության կարևոր շրջանների ուրվագծումը:

Հայկական մատենագրության մեջ Բաղեշ (Բաղիշոյ բերդ) անվանումն առաջին անգամ հիշատակում է Սեբեոսը (VII դ.)¹ IX-X դդ. պատմիչ Թովմա Արծրունին «Հախաստան Բաղեշ» է կոչել այս հարուստ շրջանը: Բաղեշը հայերի համար մշակութային կարևոր կենտրոն է եղել՝ շնորհիվ գրչության կենտրոններ հանդիսացած վանքերի, եկեղեցիների, դպրոցների: XVI-XVIII դդ. Բաղեշում կրթություն ստացած հայտնի դեմքերից են եղել Վարդան, Առաքել, Ներսես Բաղեշցիները, Պոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքներ Հովհաննես Կոլոտը, Հակոբ Նալյանը, տաղասաց Կարապետ Բաղիշեցին և ուրիշներ: Բաղեշի դպրոցը մեծագույն ավանդ է ունեցել հայ մատենագրության, մշակույթի զարգացման մեջ: Այստեղ գրի են առնվել և հեղինակվել բազմաթիվ ձեռագրեր: Այս առումով ամենից հայտնին Ամրդուլու վանքն էր, որը հռչակված էր որպես գրչության կենտրոն: XIII դ. արաբ աշխարհագիր Յակուտ Ալ-Համավին Բիթլիսի մասին արաբական արշավանքների շրջանում «Արմինիայի Բաղիս»³ է գրում: Շատերն այն հիշատակել են որպես մրգառատ, ընտիր մրգերի քաղաք, որտեղ ամեն տուն այգի, բանջարանոց է ունեցել, որտեղ ամեն տեսակ միրգ է աճել: 1514թ. Չալդրանի ճակատամարտից հետո այս շրջանը գրավել ու միացվել է Օսմանյան կայսրությանը: Բիթլիսի քրդական իշխանությունը, որ խանություն կամ հյուրումներություն է կոչվել, առանձնապես հզոր է եղել XVI-XVIII դդ.: Այստեղ բնակություն էին հաստատել քրդեր ու եզդիներ:

Բիթլիս քաղաքը, ըստ Լինչի⁴ տեղեկության, ունեցել է շուրջ 30 հազ. բնակչություն, որից 10 հազարը հայեր էին: Բիթլիսն առևտրական կարևոր կենտրոն է եղել:

Առևտուրը, արհեստները, գյուղատնտեսությունը Բիթլիսում հիմնականում հայերի ձեռքում է գտնվել. 3 շուկա, 1200 խանութ, զարգացած կաշեգործություն, դարբնություն, զինագործություն, ջուլիակագործություն,

դերձակություն, ներկարարություն, մեծ համբավ ունեցող «շիլա» տեղական կարմիր կտոր, որն արտահանում էին: XIX դարում ստեղծվում են մանուֆակտուրաներ, փոքրիկ գործարաններ: Այստեղ սկսել էին մուտք գործել կապիտալիստական հարաբերությունները: Ազգագրական հարուստ և գունագեղ սովորույթներ ունեւ այս գավառը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Մեծ եղեռնի ժամանակ քաղաքը հայաթափ է լինում:

Հայերի մշակութային կյանքի զարգացման կարևոր միջոցներից է եղել հայատառ թուրքերեն գրականությունը, քանզի Բիթլիսը Արևմտյան Հայաստանի առավելապես թրքախոս գավառների թվում է եղել: Պատճառներից մեկն էլ այն է եղել, որ Օսմանյան կայսրության որոշ գավառներում մահվան սպառնալիքով արգելված է եղել հայոց լեզվի օգտագործումը: Ապահովության համար շատերը հայկական անվանը զուգահեռ թուրքական անուններ էլ են ունեցել:

Հայկական տառերի միջոցով, սակայն թուրքերենով ստեղծված գրականությունն օգնել է, որպեսզի հայերն այս գրականության միջոցով շարունակեն իրենց հոգևոր կապը սեփական ժողովրդի, ավանդական լուսավորչական դավանանքի հետ: Հայատառ թուրքերեն գրականությունը և մամուլը ինչպես Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում, այնպես էլ այս գավառում մեծ տարածում է գտել: Այն ինքնուրույն, հարուստ և բազմակողմանի զարգացում ապահովող գրականություն է եղել, որը ժամանակի ընթացքում թրքախոս հայերին պիտի վերադարձներ դեպի հայախոսություն:

Հայատառ թուրքերեն գրքերի և պարբերականների մեր կազմած մատենագիտությունն ավելի քան 2000 անուն գիրք և 150-ի մոտ պարբերականներ է պարունակում: Գրքերը և մամուլը, որ հիմնականում Պոլսից էր գալիս, ձեռքից ձեռք էր անցնում, կարդացվում սրճարաններում և թեյարաններում: Այս թերթերն իրենց թղթակիցներն են ունեցել երկրով մեկ: Այսպիսով, շնորհիվ այս պարբերականների, ընթերցողները հնարավորություն են ունեցել տեղեկություններ և նորություններ ունենալու ոչ միայն Պոլսի, այլև կայսրության տարբեր վայրերի ու ազգության հայատակների կյանքի մասին:

Շատ կարևոր մի հանգամանք: Ինչպես Պոլսում և ուրիշ մեծ քաղաքներում, այնպես էլ գավառներում և գավառակներում բազմաթիվ թուրքեր հատուկ սովորում էին հայերեն տառերը՝ այս գրականությունը կարդալու համար: Այս գրականությունից օգտվել են նաև Օսմանյան կայսրության թրքախոս մյուս ազգերը: Հայատառ թուրքերեն գրականությունն այնպիսի

բուռն զարգացում ապրեց ողջ Օսմանյան կայսրության տարածքի ժողովուրդների շրջանում, նպաստելով զարթոնքի շրջանի կայացմանը, որ նույնիսկ հարց առաջացավ օսմաներեն լեզվի (արաբատառ) տառերը հայերեն այբուբենով փոխարինելու մասին: Սակայն Առաջին համաշխարհային պատերազմը անհնարին դարձրեց այն ընդունելու թուրք առաջադեմ որոշ փաշաների ու մտավորականության ջանքերը:

Կարևոր էր հայերի հրատարակած հայատառ թուրքերենի միջոցով օսմաներեն դասագրքերի գոյությունը: Շատերը նույնիսկ թուրքական բարձրագույն կրթական հաստատություններում օսմաներենը և որոշ այլ առարկաներ սովորել են շնորհիվ հայ լեզվաբանների հեղինակած հայատառ դասագրքերի:

Հայերի մշակութային կյանքը չի սահմանափակվել զուտ հայկական շրջանակներում: Հայկական վանքերում վարդապետները հավաքել ու ձեռագիր մատյանների մեջ պահ են տվել նաև քրդական մշակույթի նմուշներ՝ հայատառ քրդերենով: Մեզ են հասել թուրք ժողովրդի ստեղծագործմտքի արդյունքները՝ տաղարանները, աղոթքներ, ժողովրդական բանահյուսության նմուշներ՝ առակներ, հանելուկներ, ասացվածքներ, երգեր, նաև բառարաններ:

Մատենադարանի ձեռ.10036*ը տաղարան է, որ գրի է առնված 1869-1881թթ. Ախալքալակի շրջանի Էշտիա գյուղում գրիչ և տաղերգու Սարգիս Քյուրդօղլյանի կողմից: Մասնագետների կարծիքով՝ այն միջնադարյան հայտնի թուրք փիլիսոփա Ֆադիե Տայրայի¹ ստեղծագործությունների եզակի օրինակն է: Ամենայն հավանականությամբ, այն քրդական հեքիաթների ազդեցությամբ ստեղծված «Սև ձիու մասին» պոեմն է, որն օտար թշնամիների դեմ թուրք ժողովրդի պայքարի մասին է: Քրդական բանահյուսության մեջ պոեմն ունեցել է քուրմանջի, սորանի և հայերեն տարբերակներ:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում 1680-1719թթ. Բաղեշում գրի առնված, ժողովածուի մեջ տեղ գտած քրդական «Տաղ Դ-նէխանմանայ» երգերը, XIդ. Հայ-քրդերեն զրուցաբառարանը: Այս ձեռագիր ժողովածուն գտնվում է Փարիզի Ազգային գրադարանի հայկական բաժնում՝ ձեռ.145, և բաղկացած է 126 թերթերից:

Հայատառ քրդերեն են պարունակում նաև Մատենադարանի հ. 737, 771, 4618, 5066, 7117, 8049, 10036 ձեռագրերը: Մենք համոզված ենք, որ այս ձեռագրերը կարևոր նշանակություն ունեն քրդալեզու մշակույթի ուսում-

¹ Faqi Tayran igt Feqiye Teyran 4 1590-1660թթ.

նասիրության համար և արդյունքում նոր վերագնահատությունների առիթ կհանդիսանան:

XIXդ. երկրորդ կեսին Պոլսի հայկական հրատարակչատներում տպագրվել են մի շարք հայատառ քրդերեն գրքեր: Դրանց և՛ հրատարակիչները, և՛ հեղինակները միմյանցից տարբեր նպատակներ են հետապնդել:

Քրդաբնակ, եզդիաբնակ քրդախոս գավառական կյանքը, հայ-քրդական հարաբերությունները լայնորեն արտահայտված են ժամանակի հայերեն և հայատառ թուրքերեն պարբերականների էջերում:

Եվրոպական տերությունները և պապական Հռոմը մեծ ջանքեր ու միջոցներ են ներդրել Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդների շրջանում միսիոներական բազմաբնույթ առաքելության իրականացման հետ կապված: Այս առումով ամենալայնարձակ գործողությունների արջի բաժինը պատկանել է ամերիկյան բողոքական BORD միսիոներական կենտրոնին: Մարդասիրական, առողջապահական, կրթական գործունեության քողի տակ երկիրը քայքայելու, քալանելու քաղաքականություն էր իրականացվում: Այս շրջանում թարգմանվել ու տպագրվել են հայատառ թուրքերեն, հայերեն ու հայատառ քրդերեն Աստվածաշունչ, Ավետարաններ, կրոնաբարոյախոսական, դավանաբանական գրքեր:

Հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականության մի մասն իրականում կապված էր Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների մեջ ամերիկյան ու եվրոպական տարբեր ուխտերի միսիոներների գործունեության հետ: Այսօր էլ Բիթլիսում և քրդախոս այլ վայրերում կգտնվեն ընտանիքներ, որոնք որպես ընտանեկան սրբություն պահել են հայատառ թուրքերեն ու հայատառ քրդերեն, հայերեն ձեռագիր և տպագիր ավետարաններ, Աստվածաշունչ: Իհարկե, դրանց մի մասը եզդիական, բռնի թրջացած, քրդացած հայկական ծագումով ընտանիքներ պետք է լինեն:

Հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականության մի մասը Օսմանյան կայսրությունում XIXդ. արևմտահայության լուսավորական առաքելության արտահայտություններից է:

Այն ստեղծվել է հայ մտավորականության կողմից: Նպատակը՝ քրդախոսներին գրաճանաչ դարձնելն ու նրանց բանավոր ստեղծագործության պահպանելն է:

Բալուի հայ համայնքի առաջնորդ Սկրտիչ վրդ. Տիգրանյանի, Պետրոս Ամիրխանյանի հեղինակած հրատարակությունները քրդերենի և հայերենի դասագրքեր են, այբբենարաններ, բառարաններ, քրդական գրականության

օրինակներ: Դրանց նմուշները գտնվում են ոչ միայն Մատենադարանում և գրադարաններում, այլև աշխարհի տարբեր երկրների հայկական հավաքածուներում և կարող են ուսումնասիրության, գոնե մատենագիտական մի աշխատանքի մեջ ի մի հավաքելու:

Հայերենի դասագրքերը պիտի օգնեին քրդախոսներին, հայերեն այբուբենը օգտագործելով, անցնել հայատառ քրդերենի ուսուցման:

Հայատառ քրդերեն գրքերի մասին հանդիպել ենք 1988թ. թուրքական գիտահանրամատչելի Tarih ve Toplum ամսագրի 54-55 համարներում՝ Մեհմեդ Մալմիսանլիի մեկ հոդվածի մեջ⁵:

Հայ հեղինակների հեղինակած հայտնի հայատառ քրդերեն տպագիր գրքերի թիվը 10-ից ավելի է: Ահա մի քանի օրինակներ հայերի կողմից հրատարակված մեզ հայտնի գրքերի, որոնք տպագրվել են Պոլսի Հովհաննես Մալմիսանլիի կողմից, ինչպես նաև Բիթլիսի վիլայեթում:

1. Incil bi Qewlê Matteos. Կ.Պոլիս, տպ. Հ.Պոյաճյան 1857.
2. Սկրտիչ Տիգրանեան, Այբբենարան քիւրտէն եւ հայերէն ի պետս մանկանց քիւրտստանցիոց, Ալիֆաէճիւզ գուրմանճի ու արմէնի. Կ.Պոլիս, տպ. Հ.Մյուհենդիսյան, 1860, 55 էջ:
3. Սկրտիչ Տիգրանեան, Այբբենարան քիւրտէն եւ հայերէն. Ալիֆաէճիւզ գուրմանճի ու արմէնի. Բ տպ., Կ.Պոլիս, տպ. Հ.Մյուհենդիսյան, 1861, 55 էջ:
4. Peynamê Noêxiyê İsa-e Mesihe. Կ.Պոլիս, տպ. Հ.Պոյաճյան, 1872.
5. İncila Rabbê Me Hisus Kristos ku Matteos Nivrisi. Կ.Պոլիս, տպ. Հ.Պոյաճյան, 1891, 627 էջ:
6. İncila Rabbê Me Hisus Kristos ku Margos Nivrisi. Կ.Պոլիս, տպ. Հ.Պոյաճյան, 1911, 87 էջ:
7. İncila Rabbê Me Hisus Kristos ku Xugas Nivrisi. Կ.Պոլիս, տպ. Հ.Պոյաճյան, 1911, 148 էջ:
8. İncila Rabbê Me Hisus Kristos ku Hovhannes Nivrisi. Կ.Պոլիս, տպ. Հ.Պոյաճյան, 1911, 109 էջ:
9. Emilê Resula. Կ.Պոլիս, տպ. Հ.Պոյաճյան, 1911, 138 էջ:

Անկասկած քրդախոս մտավորականության այն հատվածը, որը տեղյակ է հայատառ քրդերեն գրականությանը, երախտապարտ է այն ստեղծողներին՝ քրդերեն գրական-մշակութային ժառանգության որոշ մասի պահպանման համար:

ARMENIANS IN BITLIS ARMENIAN KURDISH HANDWRITTEN AND PRINTED LITERATURE

Bitlis is an ancient city where the Armenians were one of the oldest inhabitants. In 1878-79 the population of province was nearly 400 000, of which Armenians were 250 000. The population of Bitlis was 30 000, of which Armenians had a great investment on the economic, trade and cultural life of the province as on the development of crafts and the penetration of the capitalistic relations.

Armenians lived mainly with Kurds and Yezidis. During the Genocide the Armenians were forced to leave Bitlis. One of the main cultural ways of Armenians was Armenian Turkish literature. There was also handwritten and printed literature in Kurdish. It was made by the Armenians for the Kurds keeping Kurdish folklore, philosophical and literary heritage. We could find published textbooks in Kurdish, the authors of which were Armenians.

Armenian Kurdish Bible, Gospels, and other religious books were published by American missionaries.

Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ. XXXI, Եր., 2018, էջ 232-245.

Հայ ընտանիք, Բիթլիս, 1907 թ.

ՌՈՒՄԻՆԻԱՅԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՈՒԿ ՄՐՅԱՆԱԿԸ

Մաղեն Գարագաշյանին

Այս տարվա դեկտեմբերի 16-ին Ռումինիայի Գրողների միությունն իր տարեկան մրցանակաբաշխության ժամանակ 2022թ. հատուկ մրցանակը շնորհեց ռումինահայ գրող, լրագրող, թարգմանչուհի, բառարանագիր Մաղեն Գարագաշյանին՝ Գառնիկ Ստեփանյանի «Միձավանջային օրեր» վեպի հայերենից ռումիներեն լեզվով բացառիկ թարգմանության համար: Այս մրցանակը թարգմանչուհին չափազանց թանկ է գնահատում:

Գրականագետ, արվեստաբան, բառարանագիր Գառնիկ Ստեփանյանի «Միձավանջային օրեր» վեպը Երևանում լույս տեսավ 1945 թվականին: Այն առաջին գրական գեղարվեստական գործն է Մեծ եղեռնի մասին: Գրքի հերոսը հայրն է՝ Խաչիկը, որն անցել էր եղեռնի ահասարսուռ ճանապահներով, պատահականության բերումով, երբ իրենց գյուղաքաղաքի ողջ տղամարդկանց գնդակահարում են ու մի փոսի մեջ լցնում, կենդանի էր մնացել, կորցրել ողջ գերդաստանը, ի վերջո հասել և բնավորվել Երևանում: Խաչիկի տարած ողջ տառապանքը երկու միլիոն անմեղ զոհերի ողբերգության հայելին է: Վավերագրական այս պատմությունը որքան էլ որ զարմանալի է, քանզի արգելված էր խոսել եղեռնի մասին, Երևանում լույս է տեսել և մի պատկառելի մասն էլ թարգմանվել է ռուսերեն ու տպագրվել հեղինակավոր «ԴՐՈՒԺԲԱ ՆԱՐՈՂՈՎ» մոսկովյան ամսագրում: Ստալինյան ժամանակներում առաջին անգամ բացահայտ պատմվում է դարի ամենադժոխական

հանցագործության՝ Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության մասին:

Ճակատագիրն այնուամենայնիվ լույսի մի շող էր պահել Խաչատուր Տեր Ստեփանյանի համար: Նոր կնոջ ու զավակի հետ Կոնդում ծվարած տառապյալ հոգին գտնում է Հունաստանի որբանոցներում փրկված զավակին՝ Գառնիկին, ապա և կնոջը՝ Ոսկեգյուլին, որոնք մազապուրծ փրկվածներից էին: Հենց Գառնիկն էլ իր հոր ահավոր ողիսականը շարադրելով՝ գրում է մեր ժողովրդի մեծագույն ողբերգություններից մեկի պատմությունը:

Ինչպես Մեծն Վահրամ Փափագյանն է մակագրել իր «Մրտիս պարտքը» գրքի խմբագիր ու առաջաբանի հեղինակ Գառնիկ Ստեփանյանին, այն՝

Ափսոսանքի աղաղակ մըն է,

... Անմոռաց ցավի ուխտագնացություն մը,

... Անթաղ շիրիմների համար պատարագ մը,

... Դառն արցունքների անձրև մը...

1989թ., մահվանից մի քանի ամիս առաջ, «Մղձավանջային օրեր»-ի հետ միասին հրատարակվեց գրքի հերոսի որդու՝ հեղինակի, եղեռնի, մանկատների ճանապարհով անցած ողիսականը՝ «Որբ աշխարհը» վեպը: Իսկ արդեն 2009թ. «Պատմում է հայրը», «Պատմում է որդին» գլուխներին հավելվեց «Վերջաբան կամ պատմում է թոռը» գլուխը:

Իհարկե, այս երկու գրքերը մինչ օրս Մեծ Եղեռնի մասին չափազանց հուզիչ, գեղարվեստական բարձր արժեքներ ունեցող երկերից են: Այն հերթական դոդանջ է՝ աշխարհին հիշեցնելու Եղեռնի մասին և դրանով իսկ փորձելու փրկել մեր աշխարհը նոր ժամանակների եղեռներից:

Մազապուրծ փրկված արևմտահայերը Հայրենիքի կարոտով թողեցին այս աշխարհը՝ եղեռնի ու կորցրած ծննդավայրի մորմոքն իրենց սրտերում:

Ուստի այս գիրքը նվիրվում է նրանց:

2020թ. Բուխարեստում ռումիներենով լույս տեսավ Գառնիկ Ստեփանյանի «Մղձավանջային օրեր» վեպը:

2021 թ. մայիսի 28-ին, Հայաստանի Հանրապետության Օրվա առթիվ Բուխարեստի հայկական եկեղեցում տեղի ունեցավ վեպի հուզիչ շնորհանդեսը:

Թարգմանչուհին համայնքի ամենասիրված ու գնահատված մտավորականներից է՝ լրագրող, գրող Մաղլեն Գարագաշյանը՝ արաբկիրցի և ակնցի ծնողների զավակ, որոնք եղեռնից հետո Ռումինիա էին փախել, հաստատվել: Գրական ու երաժշտական կրթություն ստացած աղջնակն իրեն նվիրել է գրական, թարգմանչական գործին, աշխատել հայկական և ռումինական 25 լրատվամիջոցներում, 40 տարի ռումինական ռադիոյում լուսաբանել

հայկական կյանքը, բազմիցս անդրադառնալով հայ մշակույթի և նրա նշանավոր անձնավորություններին, արժանացել ռումինահայոց, հայաստանյան ու սփյուռքահայ բազմաթիվ մրցանակների:

2008 թ., «Ուղղափառ Կիրակի»-ի առթիվ, Բուխարեստի քաղաքապետի կողմից ստանում է Ոսկե Մեդալ, ուր նշվում է՝ «Մաղլեն Գարագաշյանը խանդավառ լրագրող է, որը ջանում է պահպանել և արժևոքել ռումինացի և հայ ժողովուրդների միջև հնագույն և արդարացի կապը»:

2011 թ., պարգևատրվում է Հայաստանի Հանրապետության Սփյուռքի Նախարարության «Վիլյամ Սարոյան» մեդալով, իսկ Հայաստանի Մշակույթի Նախարարության կողմից «Անկախության 20-ամյակի առթիվ և հայ մշակույթի զարգացման և հանրահրչակման գործում ունեցած ավանդի համար» պատվոգրով:

2012 թ., ստանում է Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի պատվոգիրը՝ «Արևելագիտության Ինստիտուտի հետ բեղմնավոր համագործակցության համար»: 2014 թվականին Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կողմից ընդունում է «Գիր Հայրապետական Օրհնության և Գնահատանքի»:

Ռումինիայի գրողների միության անդամ է: Մաղլեն Գարագաշյանը բազմաթիվ թարգմանություններ է կատարել հայերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն լեզուներից: Թարգմանել է Ավետիք Իսահակյան, Լևոն Բրուտյան, Ալ. Շիրվանզադե, Մետաքսե, Սուրեն Գուլանճյան, Ռիշար Բալտուչի, Կարինե Խոդիկյան, Դավիթ Մուրադյան, Հակոբ Խաչիկյան և Ժան-Իվ Սուսի, Գևորգ Հինթլյան, Էլրա Գրին, Ալեքսանդր Թոփչյան, Նիկոլայ Հովհաննիսյանի «Հայոց ցեղասպանությունը», Հակոբ Սիրունի, Վարդան Դերիկյան, Հովհաննես Երանյան և ուրիշներ: 2001-2021թթ. լույս են տեսել «Հայերու հետ, հայերու մասին» ռումիներեն 7 հատորները, «Հայ անձնավորություններ Ռումանիայի արդի և ժամանակակից պատմության մեջ» 350 անունների բառարանը ռումիներենով:

Այսօր այս տաղանդավոր հայուհին (ծն.1934 թ.) դեկտեմբերի 19-դարձավ 88 տարեկան:

Մաղթում ենք նրան քաջառողջություն, այցելություն Հայաստան, ուր հուսով ենք կմասնակցի «Մղձավանջային օրեր»-ի ռումիներեն հրատարակության շնորհանդեսին:

<https://ankakh.com/hy/article/76251> և **ԱՆԿԱԽ, 29 նոյեմբեր, 2021**

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՇՐՋԱՆԻ
ՀԱՅ ՈՍԿԵՐԻՉՆԵՐԸ ԵՎ ԳՈՀԱՐԵՂԵՆԸ**

Ստամբուլահայ գիտնական Արսեն Յարմանի նոր
հիասքանչ գիրք - ալբոմը

Arsen YARMAN. Osmanlı Döneminde Mücevher ve Ermeni Kuyumcular. 2 c. Yapı Kredi Yayınları. İst., 2021. 688, 714 s.

*Եթե ուզում ես երկրիդ գործերը հաջող ընթանան՝
հանձնարարիր դրանք հայերին...*

Եգիպտոսի փոխարքա Մուհամմեդ Ալի

2022թ. Ստամբուլի «Yapı Kredi Yayınları» հրատարակչության կողմից լույս է տեսել Արսեն Յարմանի հերթական կոթողային երկը՝ երկհատոր ուսումնասիրություն-նկարագրող ալբոմը՝ նվիրված Օսմանյան կայսրությունում հայ ոսկերչությանը, գոհարեղենին, ոսկերիչներին: 1500 մեծադիր էջերից բաղկացած գրքերն առատորեն հարստացված են մինչ օրս քիչ հայտնի և անհայտ փաստական հսկայական նյութով, ֆաբսիմիլներով, սև և գուճավոր լուսանկարներով:

Այս գիրքը ներկայացնում է ոսկերչության բարձրագույն աստիճանի, ճաշակի, շքեղության, դրանց ստեղծողների, ադամանդագործության, հարստության միաձուլում: Եվրոպայում, ի դեմս Օսմանյան կայսրության, որը հայտնի էր իր վայրագ էությանը, փակ՝ եվրոպական քաղաքակրթության առջև, 17-րդ դարից ի վեր մասամբ բացվեց վարագույրը և ճանապարհորդներ, զինվորականներ, միսիոներներ, դիվանագետներ մուտք գործեցին կայսրություն: Սուլթանական այս երկիրը դարձավ խորհրդավոր անկյուն, որը դեպի իրեն սկսեց ձգել շատերին, ծնունդ տալով բազմաթիվ իրական ու մտածածին ճանապարհորդական պատմությունների, գրական ստեղծագործությունների, տասնյակ օպերաների, պիեսների, գեղանկարչական սքանչելի ստեղծագործությունների, արևելյան ոճը մոդայիկ դարձնելով եվրոպական արքունիքներում, սալոններում և այլն: Բառացիորեն ծանրակշիռ այս հատորները բացում են կայսրության խորհրդավորության վարագույրներից մեկը՝ որը վերաբերում էր գոհարեղենին, ավելի ստույգ՝ պոլ-

սահայ գոհարավաճառների անմահ ստեղծագործություններին, որոնց մի մասը որպես սուլթանական նվերներ, առաջին դեսպանների միջոցով տարածվում էին արևմտյան քաղաքական արքունիքներում, ինչպես նաև մատուցվում Կայսրություն այցելող միապետներին, քաղուհիներին, նշանավոր անձանց:

Գոհարեղենի աշխարհը, գոհարավաճառությունը, ադամանդագործությունը Օսմանյան կայսրությունում մի քանի դար եղել է հայ ոսկերիչների, արծաթագործների, դրամահատների մենաշնորհը: Դրանք, նաև նրանց ստեղծած պերճանքի ու կենցաղային իրերը այսօր էլ զարդարում են Թուրքիայի, աշխարհի թանգարանները, անանց հիացում պատճառելով:

Արսեն Յարմանի այս ուսումնասիրությունը շարունակում է այս ասպարեզի ուսումնասիրությունը: Այն իր մեջ ներառում է մի քանի կարևոր շերտեր, առանց որոնց լիարժեք չէր լինի գոհարեղենի և ադամանդագործ ոսկերիչների մասին պատմությունը: Իսկ այն ընդգրկում է Օսմանյան կայսրության պատմությանը հավասար մի ժամանակաշրջան: Այն անհնար է պատկերացնել առանց հայ ոսկերիչների մի քանի սերունդների պատմության: Նրանց անունները, կնիքները (օսմաներեն, հայերեն, հայատառ թուրքերեն) իրենց ստեղծած արվեստի նմուշների վրա չեն թողնի, որ Օսմանյան կայսրության մշակույթում մեծագույն ներդրում ունեցած վարպետների, կարիչների, թանկարժեք քարեր մշակողների, դրամահատարանի մասնագետների անունները պատմության մոռացության գիրկն անցնեն:

Բնականաբար այս խնդրի երախտավորները դրանց պատմության ուսումնասիրողներն են: Փառք աստծո, այն փաստերի այնպիսի մեծ պաշար է պարունակում, որ գոհարագործության ասպարեզի ուսումնասիրությունը դարձնում է իրապես հեքիաթային պատմության, բարի ու նաև չար ոգիների գոյությանը:

Գիրքը Ա հատորում ներկայացվում է 1- 7 գլուխներով, և Բ հատորում՝ 8-11 գլուխներով:

Հեղինակը գիրքը ձևում է ծնողներին և կնոջը՝ որպես երախտիքի տուրք:

Գիրքը շարադրելիս նրա առջևից, ի տես բոլոր չքնաղ իրերի, ներկայացվում, հիշվում են ընտանեկան որոշ գեղեցիկ մասունքներ, ինչպիսիք են եղել Հարություն պապի գրպանի ոսկե ժամացույցը անվան գեղազարդ տառերով փորագրված, ընտանեկան կենցաղային իրեր և սպասքից նմուշներ, հայ վարպետների եզակի գեղեցկության և արժեքի առարկաներ և այլն:

Ա հատորի առաջին էջերը նվիրված են շուրջ հրատարակությանը աջակից 150 անուններին ուղղված (անհատներ և կազմակերպություն, քանգարաններ) շնորհակալության, երախտագիտության խոսքերի:

Ամենահայտնի, երկրի համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող ասպարեզների մեջ (վառողի արտադրություն, նավաշինություն, դրամափոխություն, քաղաքաշինություն և այլն) ադամանդագործությունը, ոսկերչությունը նշանակալի տեղ են զբաղեցրել, իրենց մեջ ներառելով երկրի դրամահատարանի գործը:

Նախապատմությունների մասում տեղ են գտել թանկարժեք քարերի, դրանց արևելյան ու արևմտյան, պարսկական ու հնդկական շուկաների ու վաճառականների՝ Օսմանյան կայսրություն հասնելու պատմությունները: Առանձին գլուխ է հատկացվել հայտնի «Քափալը չարշը»՝ Փակ շուկային, որը համարվել է հայ ադամանդագործների, գոհարավաճառների, արծաթագործների, հնավաճառների (անթիկաջը) «պալատը»: Այստեղ շուկայում առկա տարբեր արհեստների պատմություններն են, խանութների, վաճառականների ու վարպետների առանձին ու խմբակային նկարներ, արհեստանոցների, էսնաֆների (արհեստակցական խմբավորումների) ու դրանց ղեկավարների ցուցակներ, այցետոմսեր, ազդագրեր, հասցեր... Հրաշալի փաստաթղթեր կարելի է համարել Պոլսի տարբեր շուկաների մասին մանրամասն տեղեկությունները, այնտեղ աշխատող հայերի մասին, խանների ներքին հարդարանքի, խանութների ու վաճառվող ապրանքների մասին տպավորություն ստեղծող լուսանկարները: Այդ մանրամասն ցուցակում խանների, շուկաների թիվը շուրջ 60 է:

Առանձնացվում է Փակ շուկայի հայ հնավաճառների, կոլեկցիոներների, հավաքածուների մասին գլուխը, ուր հայերը գլխավոր տեղում են եղել:

Օսմանյան շրջանի արհեստների, գիտության զարգացման մեջ իրենց մեծ ավանդն են ունեցել հայ ամիրայական խավը: Հանդիսանալով պալատական ծառայության մեջ, նրանք ղեկավարում էին երկրի կյանքի բազմաթիվ ասպարեզներ՝ սկսած բանակից մինչև տարբեր կենցաղային կարևորության բնագավառներ:

Հատկանշվում է սուլթանների բարեհաճ, վստահելի ու բարեկամական հարաբերությունները հայ ամիրայական տների հետ: Մահմուդ Բ, Աբդուլմեջիդ, Սելիմ Գ սուլթանների այցելությունները Տյուզլաններին: Արսեն Յարմանը, ամիրայական դասի մասին պատմելիս ներկայացնում է բազմաթիվ լուսանկարներ, կապված նրանց ընտանիքների, տների, կահկարասիի, ան-

գամ ազարակների հետ, ընտանեկան լուսանկարներ: Երևում են Բոսֆորի ափերը զարդարող և Պոլսի տարբեր թաղերում նրանց հրաշալի տները, որոնք այսօր հանրապետության նախագահի նստավայրից մինչև օտար երկրների դիվանագիտական ներկայացուցչությունների և պետական տարբեր հաստատությունների են վերածվել: Դրանց որոշ մասն այնքան գեղեցիկ է, որ Պոլիսը ներկայացնող փոստային նամականիշների նյութ են դարձել և այսօր էլ հիացմունք են պատճառում Բոսֆորով ճամփորդողներին:

Սուլթանական պալատը, ի թիվս պալատական տարբեր ծառայությունների ղեկավարների, հայ ոսկերիչներին է վստահել իր դրամահատարանը, փողերանոց-գանձարանը: Պալատական բարձրաստիճան հայ ծառայողները՝ *ամիրաներն* են եղել: Դրանց մեջ չափազանց հայտնի անուններ կան, որոնք մեծագույն ներդրում են ունեցել երկրի արդյունաբերության, մասնավորապես ռազմական գործի, տարբեր ճյուղերի զարգացման մեջ: Գալով վորապես ռազմական գործի, տարբեր ճյուղերի զարգացման մեջ: Գալով ոսկերչությանը, ադամանդագործությանը, ապա ամենահայտնի անուններից է համարվում Տյուզլանների տոհմը, որի մի քանի սերունդներ ծառայել են տարբեր սուլթանների օրոք:

Ի վերջո, գրքի 6-րդ գլխից սկսվում է երկրի ադամանդագործության և դրամահատարանի՝ Տյուզլան ամիրայական տոհմի ստեղծագործական գործունեության, այդ տարիներ լավագույն որակների, գյուտերի արձանագրության ներկայացումը:

Ադամանդագործների և գոհարավաճառների մի մասը նաև դրամափոխությամբ էր զբաղվում, հանդիսանալով կայսրության բանկային գործի հիմնադիրները:

«Լույս և խավար» գլուխն այնքան խոսում է տվյալ ժամանակաշրջանի համար: Նկատի ունենք տյուզլանական դարաշրջանը, որը չկարողացավ զերծ մնալ հիմնականում հրեական շրջանակների նախանձից, մահացու խարդավանքներից, քանզի նժարին դրված դրամահատարանի գործը նրանց մղում էր ամեն մի հնարքով տապալել Տյուզլան ազնվագույն ընտանիքի իշխանությունը և իրենց ձեռքը վերցնել նրանց գործը, ունեցվածքը: Առաջին հատորն ավարտվում է Ճեվեհիրճյան ընտանիքի՝ այս ոլորտում գերիշխելու պատմությամբ:

Գիրքը նկարագարված է հայտնի անձնավորությունների, սուլթանների, պարսկական շահերի, արքայադուստրների գեղանկարներով, լուսանկարներով, հայ հայտնի ընտանիքների կանանց շքեղագույն, սամույրակար հագուստներով ու զարդերով նկարներով (հիմնականում արված Աբդուլլահ

եղբայրների լուսանկարչատան կողմից), և առանձին զարդերի ու կենցաղային իրերի (ձիու և ձիավորի համար, մոմակալներ, հայելիներ, թասեր, աթոռներ, զարդատուփեր, անձնական օգտագործման և արարողակարգային իրերի, կնիքների լուսանկարներով, որոնց մեծ մասը հայկական պատկանելության են: Ընդհանրապես շատ է անդրադարձը սուլթանական թեմային, առանձնապես գեղանկարչությանը, մասնավորապես Մանասների հռչակավոր գերդաստանի ստեղծագործություններին, լինի սուլթանների նկարներ, թե նրանց դիմանկարներով պերճաշուք, ադամանդազարդ իրեր՝ շքանշաններ, մեդալներ, տարբեր բնույթի ադամանդներով ընդալուզված ոսկեգօծ տուփեր: Արսեն Յարմանը, սովորության համաձայն, հրամցնում է բազմաթիվ թանգարանների, մասնավոր հավաքածուներից վերցված եզակի քարտեզներ, աշխարհագրական վայրերի ու հուշարձանների, այդ թվում հայկական վանքերի, եկեղեցիների նկարներ, Ստամբուլը ներկայացնող հրաշալի փորագրանկարների լուսանկարներ: Ոսկերչությունը ներկայացվում է մախ՝ որպես պալատական արհեստ, ուր զարդերից բացի շքանշաններ են, չալմաների ապառոշներ, հաշվիչ-թզբեհներ, դրամներ, զենքեր, կահույք, երաժշտական գործիքներ (Ջիլճյան և այլ ծնծղաներ), բազմաթիվ նորահայտ արխիվային նյութեր, պատմական արժեքի հրամանագրեր, սուլթանական կոնդակներ, մամակներ, պալատական հագուստների ու զարդերի, արդուզարդի առարկաներ:

Գրքում չափազանց արժեքավոր են 17-18-րդ դարերի դրամափոխների ընդարձակ ցուցակները (հայրանուններով, ըստ սուլթանական շրջանների, ըստ գործատաղերի տարբեր հասցեների): Առանձին են արքունի, պալատական, կառավարական դրամափոխների արխիվային ցուցակները: Ազգությամբ տողերում համարյա բոլորը հայ են՝ մեկ հրեա և մեկ հույն: Ըստ թվականների կան դրամափոխների դասի (գիլդիա) անդամները, նախագահներով (քեդիսուդա), ղեկավար կազմով և իրենց կնիքներով: Սրանք հետագայի բանկային համակարգը ներկայացնողներն են:

Իհարկե, ամենագայթակղիշը զարդերն են՝ առանձին նկարագրություններով ըստ թանկարժեք քարերի, դրանց մեծության, արժեքի ու անհրաժեշտ չափագրության, թանգարանային համարակալության, հաշվեցուցակներ, կնիքներ, այցետոմսեր ու ազդագրեր: Հետաքրքրություն են ներկայացնում փարիզյան հայտնի գոհարավաճառանոցների կատալոգները՝ օսմանյան, տարբեր սուլթանների և պատկանած զարդերի ներկայացմամբ, նրանց բացատրություններով: Թագերը, ապառոշները, կանացի բոլոր տե-

սակի զարդերը՝ հսկա քարերով: Դրանք զարմացրել ու փարիզյան սիրահարների մոտ մեծ իրադանցում են առաջացրել: Այլեցնում են օգտագործված քարերի չափսերը և առատությունը: Եվրոպայի արքայական տներին մատուցված գոհարեղենները ապշեցուցիչ են իրենց գեղեցկությամբ և քարերի չափսերով: Անգլիայի թագուհի Վիկտորիային ամուսնության առիթով Մահմուդ Բ-ի նվիրած հսկա եռաշար ադամանդե վզնոցով և ականջօղերով, գմբուխտե կրծքազարդով թագուհու մի քանի գեղանկարները հիացում են առաջացնում: Ակնհայտ է, որ դրանք թագուհու նախընտրած, տոնական շքեղ զարդերն են եղել: Հիասքանչ են Սելիմ Գ-ի կողմից անգլիացի ծովակալ Հորացիո Նելսոնին նվիրված ադամանդակալու «Հիլալ միշան» շքանշանը, ուսադիրները, 1798թ. Նեղոսի հաղթանակի առթիվ նվիրած ադամանդե զամբյուղ-զարդը, Վիլիելմ Բ-ին նվիրված թանկարժեք արծաթե սկահակները, կամ ռուսական ցարին Սելիմ Գ-ի դիմանկարով ադամանդակալու զարդատուփը կարելի է համարել հատուկ օսմանյան դիվանագիտության «արտահայտություններ»: Չափազանց արժեքավոր են եղել ադամանդակալու շքանշանները: Այս և այլ զարդերի կողքին Արմեն Յարմանը ներկայացնում է հայ պատրիարքների ոսկյա, ոսկեկար հագուստները, թանկարժեք քարերով ազուցված արարողակարգային իրերը, մասունքատուփերը, խնկամաններն ու ծնծղաները, գրքերի կազմերը:

Բ հատորն ամփոփում է 8-11 գլուխները: Այն է՝ 18-19րդ ադամանդագործությունը և գոհարեղենը, հայկական եկեղեցական ոսկերչությունը՝ ս.Էջմիածնի և Կիլիկիո կաթողիկոսությունների, Երուսաղեմի և Պոլսի պատրիարաքարանների հավաքածուներ, Արևմտյան Հայաստանի մշակութային տարբեր քաղաքներում, կենտրոններում ստեղծվածներ, ոսկերիչների միությունների տարբեր շուկաներում, տարբեր խաներում և տարբեր ժամանակներում գործող վարպետների ցուցակներ, ուր հազիվ 2-3 այլազգի ոսկերչի անուն կգտնեք: Հետաքրքիր են ոսկերչական արհեստանոցների, խանութների, բազմաթիվ գործիքների մասին պատմությունները, նկարները:

19-20-րդ. սկզբի օսմանյան դարաշրջանի ոսկերչության մասին, առանձին ոսկերիչների գերդաստանների և գոհարավաճառների տների մասին հարուստ նյութը զուգակցվում է նրանց ստեղծագործությունների նախնական էսքիզներով, լուսանկարներով:

Առանձին ուսումնասիրության առարկա է դարձել շուրջ 70 ոսկերիչ-ադամանդագործ հայ գերդաստանների և ամռանձին վարպետների գործունեությանը:

յունը: Նրանց կենսագրականները, գերդաստանի տոհմածառերը, հայտնի գործերը, դրանց նկարները, կից՝ զարդերի և օգտագործված թանկարժեք քարերի մանրամասն նկարագրությունները և արժեքային հաշվակալական նյութերը, երբեմն նաև՝ պատվիրատուների, զարդերի տերերի նկարները համապատասխան զոհարեղեններով: Դրանց թվում են հայ հոգևորականներ՝ կաթողիկոսներ և պատրիարքներ, եպիսկոպոսներ և բարձրաստիճան այլ հոգևորականներ: Այդ գրառումները, հաշվեցուցակները, վարպետների կնիքները որպես կանոն հիմնականում օսմաներեն, հայատառ թուրքերեն լեզուներով են եղել Շատ հաճախ՝ բազմաթիվ էջեր են նվիրված արքունի բարձրաստիճան պաշտոնյաների, արքայադուստրերի¹, սուլթանուհիների, արքայազների և, ամենից շատ, սուլթանների յուղաներկ գործերին՝ ուր աղամանդակուտ սրերը, թրերը, անձնական իրերը, պերճանքի առարկաները, կենցաղում նրանց համար նախատեսված սպասքը, զարդերը՝ ապառոշներ, մատանիներ, թագեր, կրծքազարդեր, ապարանջաններ, կնիքներով և անվան առաջնատառերով մատանիներ, շքանշանները զարմացնում են իրենց արժեքավորությամբ, թանկագին, մեծ քարերի առատությամբ: Կարևոր են հագուստները և նրանց վրայի ոսկեկար, արծաթաթել աշխատանքը, նաև՝ գահեր, վարագույրներ, սպասք և այլն: Չմոռանանք նշել, որ ոսկերչությունն իր մեջ ներառել է գործին անքակտելիորեն սատարող, մաս կազմող ավելի քան տասնյակ առանձին արհեստներ, առանց որոնց այս արհեստը գոյություն չէր ունենա: Առանձին գլուխներ են նվիրված աղամանդակուտ զենքերին, ժամագործությանը, ուր երգող ժամացույցները առանձին տեղ են գրավում: Չմոռանանք հիշել, որ ականավոր կոմպոզիտոր Տիգրան Չուխաճյանի հայրը նման ժամացույցների հայտնի վարպետներից է եղել:

Գալով արքունի ընտանիքի անդամներին, մասնավորապես տարբեր տարիքի զուգված, զարդարված արքայադուստրերին, օսմանյան պետության տարբեր շքանշաններին, մեղավներին, օտար արքայական տների թագավորների, թագուհիների, ծովակալների, զորավարների, բարձրաստիճան այրերի և կանանց օսմանյան շքանշաններով զարդարված լինելուն, ապա դրանք հրաշալի վկայություններ են հայ աղամանդագործության և ոսկերչ-

¹ Ֆրանսիական մամուլը՝ L' ILLUSTRATION (Journal Universel, N 601) ազդարարելով ԱբդուլՄեջիդ սուլթանի դստեր՝ Ֆաթմա Սուլթանի և Հայտնի քաղաքական այր Ռեշիդ փաշայի որդու՝ Ալի Գլիպ փաշայի ամուսնության լուրը, առաջին էջում զետեղել է Ֆաթմա Սուլթանի լուսանկարը ներառված արքայադստեր «զամբուլի» աղամանդյա զեղեցիկ զարդերի շրջանակում: Հոդվածի վերջում ասվում է, որ այդ զարդերի հեղինակը Մ.Սկրտիչ Մեյրոնյանն է: Հոդվածի՝ հեղինակը Villers-Franq.

չության բարձր մակարդակի, կայսրությունում և նրա սահմաններից դուրս ունեցած նրանց ստեղծագործությունների գնահատանքի ու հաջողությունների փաստի: Գեղանկարների մեծ մասը հիմնականում եվրոպացի հայտնի նկարիչների ստեղծագործություններ են: Հանդիպում են, իհարկե, հայ նկարիչների գործեր, որոնցից ամենահայտնիները հայազգի Մանասների և մասնավորապես Ռաֆայել Մանասի գործերն են: Լուսանկարների ճնշող մեծամասնությունը արքունի լուսանկարիչների՝ Աբդուլահ եղբայրների գործերն են:

Հայկական հոգևոր կենտրոնների հավաքածուների իրերը եկեղեցական արարողակարգային իրեր են, մեռոնի եփման հսկա կաթսաներից ու մասունքատուփերից, խորանին դրվող բազմաթիվ առարկաներից սկսած մինչև գրքերի և ձեռագրերի հարուստ կազմերը, թագեր, գավազաններ, արծաթե, ոսկյա, էմալապատ, սրբանկարներով, թանկարժեք քարերով խածաքե, ոսկեքե և արծաթաթել ծիսական հագուստներ... Ելնելով գրքում եղած չեր, ոսկեքե և արծաթաթել ծիսական հագուստներ... Ելնելով գրքում եղած պատկերներից՝ դրանք ամենատարբեր տեխնիկայի աշխատանքներ են: Իսկ այդ աշխատանքների, մասնագիտական բազմաթիվ խնդիրների մասին մանրամասն նյութն, ուղեկցվելով դրանց լուսանկարչական պատկերներով հրաշալի ներկայացնում են այն ստեղծողներին, միջավայրը, պայմանները:

Կարևոր մի հանգամանք ևս: Ու՞ն և ի՞նչ առիթների համար էին նախատեսված այս ստեղծագործությունները, որոնց արժեքը ավելին էր, քան որպես զարդ լինելը:

Իհարկե, զարդերի, պերճանքի առարկաների որոշակի մասը, արքայական անձնական կյանքում բացի ճոխության առարկա լինելուց, կոչված էր շրջապատելու դրանց տերերի կյանքը թանկարժեք, գեղեցիկ առարկաներով, սեղանի սպասքով և ամենօրյա անձնական օգտագործման, ամենօրյա արդուզարդի իրերով՝ սանրներով, տարբեր հայելիներով, խոզանակներով, տարբեր նշանակության ու մեծության տուփերով, ջրի, սուրճի, օշարակի թանկարժեք քարերով ազուցված բաժակներով, հովհարներով, կահույքանկարժեք քարերով ազուցված բաժակներով, երաժշտական քով, կենցաղում ամենօրյա օգտագործման պարագաներով, երաժշտական գործիքներով և այլն: Իրերից ոմանք պատմական որոշակի արժեք ներգործիքներով և այլն: Իրերից ոմանք պատմական որոշակի արժեք ներկայացնող տարբեր հուշարձանների մանրակերտներ են: Վերջիններից են սուլթանի կամ նրա մերձավորների համար ծննդյան, աթոռակալության և տարբեր կրոնական տոների առթիվ առանձին անհատների կամ համայնքների կողմից նվիրվող իրերը: Շոգենավերի, աշտարակների, պալատների

արծաթե և ոսկե մանրակերտներ, ծննդյան տարեդարձների համար նվիրվող մակագրություններով ծաղկամաններ, տարբեր չափսերի սափորներ, բյուրեղապակե և արծաթե ծաղկամաններ, սեղանի լուսամփոփներ, տարբեր տեսակի մրգամաններ և մատուցարաններ, սուրճի և թեյի գավաթներ, ամբողջական սպասքներ, աթոռներ, գահավորակներ, ծխամորճեր (որոշ նկարներում դրանց երկարությունը 1 մետրից ավելին է և գետնին են հենվում), չքնաղ ծխախոտատուփեր (պորտսիգարներ), որոնց վրա մանյակներից ավել ադամանդ և թանկարժեք այլ քարեր են եղել ագուցված, տարբեր գույների սաթե տերոդորմյաներ (թըզբեհներ), գավազաններ, դրանց բռնատեղիները, պատի, սեղանի, գրպանի ժամացույցներ, գրքերի կազմեր, նկարների շրջանակներ: Գալով ժամացույցներին, հայ ժամագործները համագործակցում էին եվրոպական հայտնի անունների, ինչպես, օրինակ, շվեյցարական «Լոնժին» ժամացույցի ֆաբրիկայի հետ: Դրանց վարպետների տուփերի վրա հաճախ կարելի էր կարդալ, օր. «J. Tolayan. Joailler-Horloger. Constantinople» (Ժ. Թոլայան. Ոսկերիչ-ժամագործ, Կոստանդնուպոլիս), կամ՝ «Maison d' Horlogerie, Joaillerie & Dépôt de Coffres-Fort K.Makouljian-Fils. Rue Yéni-Djami No.38, 39,40. İstambul» . Նույնպիսի մակագրություններ լինում էին ժամացույցների արտաքին և ետևի մասերում, հիմնականում ֆրանսերեն: Ժամացույցների վրա՝ Պոլսի նշանավոր, գեղատեսիլ պատկերներն էին:

Սովորաբար նվերները տրվում էին հատուկ ոսկեկար ասեղնագործ թավ-
շե տուփերով, որոնք այն ասեղծած վարպետների անվանական մակագ-
րություներով էին լինում՝ հիմնականում օսմաներեն կալիգրաֆիայի հիա-
նալի նմուշներ հանդիսացող մակագրություներով, տարբեր գինանշաննե-
րով, հենց այդ իրերի վրա, նշելով առիթը, նվիրողին, իհարկե նաև վարպետի
կնիքով, որն ավելի էր արժեքորում նվերը: Այս մակագրված իրերը կարող են
պատկերացում տալ նաև տարբեր առիթներով սուլթանին կամ այլոց տրվող
նվերների, նրանց արժեքների մասին: Երբեմն դրանք պատվիրատուի,
ստեղծագործ հեղինակի ճաշակի, երևակայության այնպիսի անձեռակերտ
շքեղ օրինակներ են, որ պատիվ են բերել թե նվիրատուին, թե այսօրյա տե-
րերին, թանգարաններին՝ ներկայացնելով Օսմանյան կայսրության ժամա-
նակների հայկական ոսկերչությունը, ադամանդագործությունը: Հայ ոսկե-
րիչներին էին պատվիրվում արտասահմանյան արքայական տների, դրանց
առանձին տիրակալների համար նախատեսվող, օսմանյան սուլթանների
կողմից տրվող, ուղարկվող նվերները: Դրանք առանձին մաս էին կազմում

կայսրության և եվրոպական թագավորական տների, երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների:

Երկրորդ հատորի մի ամբողջ գլուխ նվիրված է պալատի համար արված գործերին: Դրանք նախատեսված են եղել Մայր թագուհիների, թագուհիների, արքայադուստրների, հարեմի կանանց համար: Թագեր, զխարկներ, քիչ և փաթեցների ապառոշներ, մանյակներ, ապարանջանների միացման առանձին զարդեր, գոտիներ և մատանիներ, առանձին զխազարդեր, կրծքազարդեր (բոռշներ), ականջօղեր, ճարմանդներ, կոճակներ, երբեմն սուրաներից հատվածներ փորագրված գրություններով, մեղալներ, կանանց տրվող շքանշաններ, կենցաղային իրեր, սպասք՝ ոսկե թասեր, մոմակալներ, ինքնատեղեր, թեյնիկներ, ջահեր: Այսօր էլ անսխալ կարելի է տարբերել լավագույններից՝ «ազնավուրը», որը սեղանավորների և ոսկերիչների գերդաստանի մասին լավագույն արծաթեղենի և ոսկերչության արվեստի գագաթներից է: Վարպետի յուրատեսակ զարդանախշը մինչ օրս էլ տարբերվում է իր կատարման եզակի տեխնիկայով և նրբագեղությամբ: Առարկաների զարդերի սյուժեները չափազանց տարբեր են եղել՝ ծաղկային, կենդանական, երեսակային, կայսրության սիմվոլներով (աստղ և լուսին):

Առանձին գլուխ է՝ «Պատերազմ և արհեստ, ոսկերչություն և զենքեր»։ Խանչալներ իրենց պատյաններով, սրեր, թրեր, որոնց պատյանները երբեմն ոսկերչության գլուխգործոցներ են։ Հրացաններ, պարկուճներ, յաթաղաններ, ձիասարքի շքեղ պարագաներ, թամբեր, ասպանդակներ, ձիավորի հագուստներ, որոնց վրա թանկարժեք քարերի կողքին հաճախ են հանդիպում սուրաներից տողեր։ Հետաքրքրական են դրանք արտադրող հայկական ֆաբրիկաների լուսանկարները։

Մենք գիտենք, որ Հայոց պատրիարքարանը պարտավոր էր տարեկան որոշակի «հարկ» վճարել կառավարությանը, պալատին և ամենատարբեր հոգևորականությանը՝ ըստ իրենց նվիրվածության աստիճանի:

Օսմանյան սուլթանների մի քանի սերունդներ իրենց դրամահատարանը, փողերանոցը (գանձարանը՝ սուլթանական և մայր թագուհու) վստահել են հայ ոսկերիչներին, նրանց գերդաստաններին, որոնք միաժամանակ արքունի ոսկերիչներ են եղել: Նրանք իրենց աննախադեպ կարգապահությամբ, տաղանդով և անձով հարգանքի և հիացումի զգացումներ են թողել թուրք և օտար շրջանակներում: Սա չի նշանակում որ ամեն ինչ այնքան դյուրութաբար է հաղթահարվել, անամպ մթնոլորտում: Արքունի նախարարները, յամբ է հաղթահարվել, անամպ մթնոլորտում: Արքունի նախարարները, յամբ է հաղթահարվել, անամպ մթնոլորտում: Արքունի նախարարները, յամբ է հաղթահարվել, անամպ մթնոլորտում:

պաշտոններին երազող հրեա, հույն վարպետների խարդավանքների, որը երբեմն ազնվագույն հայ տաղանդներին ողբերգական վախճանի է հասցրել: Հիշենք միայն Տյուզյան գերդաստանի 5 անդամների դաժան մահապատիժը և այս տան կործանումը՝ կեղծ պարսավագրերի հիման վրա: Որքան էլ որ մի քանի օր անց խաբեությունը բացվում է՝ ուշ էր: Տաղանդաշատ ու ազնիվ մի գերդաստան, ինչպիսին էր արքունի ոսկերիչներ Տյուզյանների ճանաչված ընտանիքը՝ այլևս չէր վերականգնվելու:¹

Բ հատորն արժեքավոր է նաև նրանով, որ հայ ոսկերիչների ցուցակներում տեղ գտած հարյուրավոր վարպետների նկարներն են տրվում, նրանց ստեղծագործությունները, նրանց տները, ընտանեկան լուսանկարները: Որոշ ոսկերչական տների, ոսկերիչների պատմությունը հասցվում է մինչև մեր դարաշրջանը:

Գիրքն առատորեն ներկայացնում է հարուստ անվանացանկ, օգտագործված նյութերի աղբյուրագիտական ընդարձակ ցանկ:

Ափսոսանքով ես փակում գրքի վերջին էջերը: Այն նման է ընդարձակ ու սքանչելի հեքիաթի, որի անունն է հայ աղամանդագործությունը Օսմանյան կայսրությունում:

¹ Այս մասին մանրամասն տես մեր՝ Հասմիկ Ստեփանյան, «Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում» գրքում, Եր. 2011, էջ 213-218:

Պատրիկ Դեվեճեանի յիշատակին

2011թ.թ. լոյս էր տեսած իմ «Հայերու ներդրումը Օսմանեան կայսրութեան մէջ» գիրքը: Այն արժանացած էր Հայաստանի Նախագահի մրցանակին եւ այդ իսկ պատճառաւ առիթն ունեցայ 2012թ. Փարիզի գրքի ամենամեայ միջազգային ցուցահանդեսին շնորհանդեսով մը ներկայացնիլ այն և «Հայաստան քրքերէն գրականութիւն»՝ ֆրանսերէնով ուսումնասիրութիւնը: Բարեբախտաբար այդ ժամանակ անակնկալ մեր տաղավար այցելեց Շառլ Ազնվուրը, որն իր գրքի վերահրատարակութեան շնորհանդեսի առիթով Վերսայլի այս հսկա գրաշուկա էր եկած: Ուրախ էինք ու երախտապարտ Մեծ հայուն իւր այցելութեամբ մեզ եկած: Ուրախ էինք ու երախտապարտ Մեծ հայուն իւր այցելութեամբ մեզ եկած: Նայեց ներկայացուած գրքերը: Նախընտրեց ունենալ իմ ֆրանսերէն գիրքը, հիշելով, որ իրենց ընտանիքում հայատառ քրքերէն գրքեր են եղած: Հարցուց, թէ «Հայերու ներդրումը Օսմանեան կայսրութեան մէջ» գիրքը ե՞րբ պիտի ֆրանսերէն եւ անգլերէն հրատարակուի: Իհարկե նկարվեց մեզ հետ, հրաժեշտ տալեն առաջ կրկին նայեց «Հայերու ներդրումը Օսմանեան կայսրութեան մէջ» գրքին ու՝ «Մեզի պետք է, շատ պետք է...» ըսավ Շառլ Ազնվուրը: Ափսոս, շատ ափսոս, մինչ օրս այս փափագը չիրականացավ:

Բարեկամներիցս բացի շատ կուգեի գիրքս նվիրել Պատրիկ Դեվեճեանին: Հրավիրեց փարիզամերձ ամենախոշոր համայնքի նահանգապետարան, որու ղեկավարն էր: Շատ համակրելի էր, կարծես երիտասարդ, չափազանց մտերմիկ ու սիրալիր:

Շատ բաներից խոսեցինք: Անգամ ասացի, որ Հայաստանում Ֆրանսիայի հյուպատոսարանը չափազանց կոպիտ վարվելակեպ է որդեգրել:

-Կարծում եմ Հայաստանի կառավարության հետ փոխադարձ պայմանավորվածությամբ փորձում են մեղմել հոսքը դեպի Ֆրանսիա,- ասաց նահանգապետը:

Ինձ համար մեր հանդիպման ամենակարևոր մասը իր մեծ հորը կը վերաբերուեր՝ խարբերթցի Գարեգին Դեվլեճեանին (1868-1964): Նա Թուրքիայում Բալքիսիանի (ձկնորսական կենտրոնի) տնօրեն էր եղած: Նրա հեղինակած «Ձուկ և ձկնորսություն» 500 էջանոց, ավելի քան 200 նկարներով կոթողային գործը դեռևս 1906թ. հրատարակուել էր Պոլսում: 10 տարի անց, 1915թ. տպագրուել օսմաներենով, իսկ 1926թ. արդեն հրատարակուել ֆրանսերենով «Ձկնորսությունը և ձկնորսները Թուրքիայում» վերնագրով և մի քանի վերահրատարակություններ ունեցել: Գիրքը թարգմանուել էր նաև իտալերեն: Գիտական առումով կարևոր հանգամանք է, որ ձկների անունները տրուել են նաև լատիներենով: Այս եզակի աշխատությունը այս բնագավառի մինչ օրս եղած ուսումնասիրություններից ամենաարժեքավորը, նախակարապետը կը համարուի: Այս գործի հիման վրա հետագայում գրվեր են մի շարք աշխատություններ: Սա սոսկ գիտական ուսումնասիրություն մը չէ: Այստեղ օգտագործված են բանահիսական, պատմական նիւթեր, որով այն իր տեսակի մէջ անկրկնելի է մինչև այսօր: Այն մեծ նպաստ ունի ձկնաբանութեամբ զբաղվողների եվրոպական գիտական շրջանակներում՝ աղի և քաղցրահամ, ծովային, կանգնած ջրային ավազաններում ու հոսող ջրերում ձկներին վերաբերող հնարավոր բոլոր խնդիրների ուսումնասիրութեան առումով: 2006թ. Պոլսի ԱՐԱՍ հրատարակչատունը 576 էջանոց այս գրքի թուրքերենով երրորդ տպագրությունն է իրականացրել:

Պատրիկ Դեվլեճեանը, որը ուր որ է կարող էր լինել Ֆրանսիայի համար երկրորդ մարդը (եթե Սարկոզին ազնվորեն փոխադարձեր Պատրիկ Դեվլեճեանի՝ իրեն աջակցելու ազնիվ գործը և պատվո խոսքը), մեր հանդիպման այս մասում նմանվեց մի պատանեակի, որն իր պաշտելի մեծ հորը հետ (որին այնքան կապուած է եղել և մեծապես ազդուել նրանից) մտովի, բարձրաձայն սկսեց վերապրել իր մանկութեան անուշ օրերը, պապու հետ ամառային իր շրջագայությունները, նրա պատմությունները... Կարոտում էր այդ օրերը: Հուզուած էր... Ժամին չէր նայում...

Ասաց նաև, որ մեծ հորից թղթապանակներ մնացած են և հաջորդ Փարիզ այցելութեանս կրնամ աչք նետել: Ջինք հայերեն տառերը գիտեր, սակայն դժվարութեամբ կը կարդար: Նայել պետք է: Գուցե կարևոր, հետաքրքիր նիւթեր կան: Խոստացավ նաև նկարներ տալ: Շնորհակալ էի այդ ջերմ, անբռնազրոսիկ հանդիպման համար: Բաժանվեցինք բարեկամաբար, հուզված, կարծես զգալով Ֆրանսիայի պետական նշանավոր այրի, ֆրանսիացի նահանգապետի հայ մեծ հոր՝ Գարեգին Դեվլեճեանի անէական ներկայությունը:

Մի քան օր անց, դեռևս Փարիզում, Պատրիկ Դեվլեճեանից երկու նամակ ստացա: Առաջինն իր անձնական նամակն էր՝ ուղարկուած Հայաստանում Ֆրանսիայի դեսպանին, խնդրանքով, որ հայ գիտնական Հասմիկ Ստեփանյանին հարկ եղած դեպքում անմիջապես Ֆրանսիա մուտքի արտոնագիր ընձեռնվի: Միւս նամակը նույնի պատճենն էր, որը պիտի ներկայացնէի ես ինքս դեսպանին: Այդպես էլ առիթը չեղավ և այս նամակը որպես հուշ մնաց այս հրաշալի մարդուց, որն իր արտաքուստ մեղմ երեւոյթի մէջ անասելի հուժկու միտք ու կորով ուներ, որը երբեք չզլացավ և առանձնակի դիվանագիտական ճանապարհներով ծառայեցրեց իր հայ ժողովրդին:

Պատրիկ Դեվլեճեանի մահը անդառնալի, թանկագին կորուստ էր և ֆրանսիացիների, և թե՛ մեզ համար:

Թող խաղաղութեամբ հանգչի այս սքանչելի հայու հոգին:

ՍԱՐՄԱՐԱ 2020 27 ապրիլ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՈՍԿԵՐԶՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԿՈՐՊՈՒՍ - ԳԱՆՁԱՐԱՆ

GARO KÜRKMAN

SULTAN'S JEWELERS IN THE OTTOMAN PALACE 1853-1871. KORPUS.
İst.2019.470p.

Օսմանյան կայսրության 17-20րդ դդ. ոսկերչության և արծաթագործության պատմությունը սերտորեն առնչվում է արևմտահայ մթնոլորտում հայ հայտնի ոսկերիչների և արծաթագործների գործունեության հետ: Նրանց թիվը անցնում է 1000 ից, Մի քանի դար նրանք գերիշխել են կայսրության այս ասպարեզներում, բազմաթիվ հայտնի տոհմեր ու անուններ թողել, իրենց ձեռքում պահելով երկրի շուկան, դրամահատարանը: Հայ ոսկերիչների մասին տեղեկություններ են թողել ժամանակի հայտնի ճանապարհորդները, պատմաբանները, ինչպես օրինակ Էվլիյա Չելեբին (17-րդդ.): Մեր օրերում գոյություն ունեն որոշ ուսումնասիրություններ, որոնցից հայտնի են Կարո Բյուրքմանի, Արսեն Յարմանի, Հովսեփ Թոքատի, Վահե Շատվորյանի բարձրարժեք ուսումնասիրությունները՝ շքեղ հրատարակված տարբեր լեզուներով:

Հոգվածը նվիրված է առանձին մի ոլորտի: Այն է սուլթանական կառավարության և սուլթանների անձնական գանձարանների, դրամահատարանների պատմությունը:

Այս բազմաստիճան ասպարեզի հայտնի անունները գոյություն են ունեցել մի քանի սերունդներ շարունակ, շարունակելով միմյանց փոխանցել արհեստի, արվեստի առանձնահատկությունները, գաղտնիքները, նաև՝ պաշտոններն ու տիտղոսները:

Ընդունված է եղել, որ ընտանիքի դեռևս ոչ չափահաս տղաներին նախ ոսկերչության մեջ են փորձել, եթե շնորհալի չի եղել, ապա այլ մասնագիտություն է ընտրվել նրա համար:

Հայ ոսկերիչները հայտնի են եղել ողջ Օսմանյան կայսրության տարածքով մեկ: Ոսկերչությունը և արծաթագործությունը եղել է արևմտահայության մենաշնորհներից: Նրանք տարածված են եղել քաղաքների բոլոր

թաղերի հնարավոր շուկաներում: Նրանք միավորվել են տարբեր արհեստակցական միություններում, ուր մեծամասնություն են կազմել, լինելով վարպետների կեսից ավելին: Ստացվել է այնպես, որ նրանք իրենց ձեռքում են պահել քաղաքների համարյա բոլոր խաները, շուկաները: Իսկ հանրահայտ «ոսկու շուկան» (կույումջու չարշըսը) իր հռչակի և հմայքի մեծ մասը հայերին է պարտական:

Ոսկերչությունն իր մեջ ներառել է շուրջ 20 իքնուրույն արհեստներ, առանց որոնց անհնար է պատկերացնել այս ոլորտը: Առանձին մասնագիտություններ են եղել աղամանդահողիչները, քար գցողները, փորագրիչները, ընդելուզիչները (մըհլաճը), փայլագործները, քանդակագործները, քարերի, էմալի, ֆիլիգրանի վարպետները, արծաթաթել պատրաստողները, ոսկեզօծիչները, ձուլիչները, ժամացույցի տուփերի նորոգիչները, հալեցնող-զլանիչները, փոշեհավաքները, ձուլավաճառները (մուպահեաճը), տուփագործները, գեղագիր փորագրիչները, մոնոգրամների վարպետները, գունավոր թանկարժեք քարերի հղիչները և այլն: Այս ոլորտը հայտնի է եղել նաև իր նորամուծություններով, հայտնագործություններով, դառնալով ժամանակի հայտնի եզակի ասպարեզներից: Հետագայում, թողնելով Կայսրությունը, նրանք իրենց նոր հանգրվաններում հաստատեցին իրենց արհեստը, նրա լավագույն որակներով:

Օսմանյան կայսրության հայ ոսկերիչների մի առանձին խումբ դարեր շարունակ, ի թիվս այլ ասպարեզների ներկայացուցիչների, ծառայեց սուլթանական պալատում, գրավելով առանձնակի հարգանք, պաշտոններ, շքանշաններ, բարձրագույն աստիճաններ: Նրանք դուրս եկան միջազգային ասպարեզ, հայտնի դարձան, իսկ պալատում նրանցից շատերը դարձան ամիրաներ՝ ի փառս իրենց արհեստների և ապա նաև իրենց ծնող ժողովրդի: Նրանց ստեղծագործությունները զարդարեցին եվրոպական երկրների արքունիքները, ապա՝ թանգարանները, ուր մինչև օրս հիացմունքի արժանի են հանդիսանում: Այս հայտնի ոսկերիչներից շատերն իրենց գործունեությունը շարունակեցին նաև հանրապետական շրջանում՝ խուսափելով գոհ դառնալ Մեծ եղեռնից:

Ոսկերչների շրջանակում հայտնի մասնագետներ են եղել գոհարավաճառ-ժամագործ -ոսկերիչները: Նրանք կայսրությունով մեկ ներկայացրել են ձեռքի, սեղանի, զարթուցիչ, երաժշտական ժամացույցների աշխարհում հայտնի անունները, ինչպես «Longines», «Imhof», «Omega», «K.Serkisoff», «Recta», «Yunghans», «Arlon», «Vacheron-Constantin»,

«Hislon», «International», «Orator», «Hamidiye», «Movado», «Revue», «Nacar», «Bulova», «Lip», «Valon», «Zelma», «Alpina», «Minerva» և այլն:

Ոսկերչության պատմության ուսումնասիրողները ներկայացրել են յուրաքանչյուր ոլորտի հայ ներկայացուցիչների անունների ցանկերը ըստ գործունեության վայրերի և նեղ մասնագիտությունների: Դրանց թիվը անցնում է հազարից:

Այս առումով լավագույն ցանկեր կազմողներից է եղել Վահե Շատվորյանը¹: Իսկ լավագույն ուսումնասիրողը օսմանյան ոսկերչության և արծաթագործության պատմության Կարո Զյուրքմանն է: Նրա ուսումնասիրությունների հիմնական հիմքը վավերագրերն են, փաստերը, օսմաներեն աղբյուրները:

2019թ. Կարո Զյուրքմանը, որը Օսմանյան կայսրության մշակույթի լավագույն և ճանաչված ուսումնասիրողն է, լույս ընծայեց «Sultan's Jewelers In The Ottoman Palace 1853-1871» մեծարժեք, 500 մեծադիր էջերից բաղկացած փաստաթղթերի շքեղ կորպուսը:

Այս բացառիկ ուսումնասիրության առիթ հանդիսացավ ճակատագրական մի դեպք: Գտնվեցին սուլթաններ Մահմուդ 2-րդի, Աբդուլմեջիդի և Աբդուլազիզի գահակալության շրջաններում պալատական ոսկերչատան-դրամահատարանի մի քանի սերունդների հայ տնօրենների, ամիրաների, Տյուզյան ընտանիքի աշխատանքային մանրամասն ձեռագիր օրիգինալ աշխատանքային հաշվեցուցակները, որոնց հիմնական լեզուն հայատառ թուրքերենն է եղել:

Ժամանակ առ ժամանակ վերանորոգման շինարարական աշխատանքներ են կատարվել Ստանբուլի պալատական, թանգարանային կառույցներում: Ահա դրանցից մեկի ժամանակ, երբ քանդել են սուլթանական Թոփ-Գափը պալատի պատերից մեկը, հայտնաբերվել են դրամահատարանի տյուզյանական հաշվեցուցակները, որոնք որքան որ արժեքավոր են որպես պատմական արխիվային ձեռագրեր, այնքան էլ կարևոր են կայսրության սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, նոր զարգացող դիվանագիտական հարաբերությունների ուսումնասիրության տեսանկյունից:

Ի պատիվ շինարարական աշխատանքների պատասխանատուի՝ Թիմոչին Գինքյոք Բեյի, նա այդ ձեռագրերը հանձնում է թուրքական մշակույթի ականավոր արվեստաբան գիտնական Կարո Զյուրքմանին: Հաշվեցու-

¹ Վ.Շատվորյան. Ուրուագիծ թրքահայ ոսկերչության պատմության: Կ. Պոլիս, «Շողակաթ» ամսագիր, 1974-76 միացյալ թիվ:

ցակները հիմնականում պահպանված վիճակում են մնացել, իսկ նյութը՝ ընթերցելի: Գրքում տեղադրված են այս հայտնագործության նկարագրությունները հաստատող ֆաբսիմիլները, Կարո Զյուրքմանի կատարած լուսանկարները:

Գիրքը շարադրված է այդ ձեռագիր վավերաթղթեր պարունակող թղթապանակների հիման վրա, որոնք ոչ միայն հաշվեցուցակներ են տարբեր աշխատանքների, պատվերների, առարկաների, զարդերի, սուլթանական պալատի, սուլթանի և նրա մերձավորների օգտագործմանը ծառայած կենցաղային թանկարժեք իրերի պատրաստման ընթացքի, դրանց հաշվեկշիռների, օգտագործված ամենատարբեր նյութերի, նաև պայմանագրեր, գնացուցակներ, ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացված թանկարժեք մետաղների, քարերի արժեքներ: Լեզուն հայատառ թուրքերեն է, թվերը՝ օսմաներեն:

Սա պատմություն է կայսրության որոշակի պատմական շրջանի հայելիի, նաև՝ դիվանագիտության, որչափով որ աշխատանքների որոշակի մասը արտասահմանյան մվերների, պատվերների համար են կատարվել:

Այս հաշվեցուցակները և դրանց հիման վրա կազմված բազմաթիվ ցանկերը պարզ հայելին են հանդիսանում երկրում սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի, հարաբերությունների:

Գիրքը սկսվում է Օսմանյան կայսրությունում ոսկերչության ամենափայլուն անուններից՝ սուլթանական պալատի ոսկերչապետ Պողոս Չելեպի Տիւզ ամիրային նվիրված գլխով: Ամիրայի նկարը, սուլթանական կնիքով արքունի ոսկերչապետության հաստատման փաստաթուղթը, ամիրայի հեղինակած Օսմանյան պատվանշանների կատալոգը, մյուս Տիւզյանների հեղինակած բարձրագույն շքանշանների, ադամանդակուտ պատվանշանների գծագրերը արդեն իսկ տպավորություն են ստեղծում լավագույն ճաշակի, մեծ վարպետության:

Կորպուսի հիմնական նյութը վերաբերում է 1853-1871 թվականներին: Գրքի հիմնական «հերոսները» Տիւզյան փառավոր գերդաստանի անդամներն են: Նրանցից յուրաքանչյուրին գրքի առանձին գլուխ է նվիրված, որը ոչ միայն նրանց ստեղծագործությունների հիմնական պատմություններն են, այլև ամեն մի գահակալի շրջանի ոսկերչության իրավիճակի, այդ շրջանի ոսկերչական միությունների մասին և դրանց մանրամասն ցուցակները ըստ վայրերի, ըստ շուկաների, ըստ նեղ մասնագիտությունների՝ նշելով նրանց «վարպետ»ի պաշտոնները:

Գրքի ամեն մի էջը վավերագիր է ներկայացնում: Դրանք կայսրության տարբեր վայրերում սուլթանական ոսկերչատան, դրամահատարանի մանուֆակտուրաների մասնաճյուղերն են ներկայացնում, նշելով ամեն տարվա արտադրանքը, յուրաքանչյուր կենտրոնի պատասխանատուի, դեկավարի անունը, զինվորական գործունեության ժամանակը (նաև Հիջրայի թվագրությամբ), աստիճանը (հիմնականում մարշալներ), պալատում նրա դիրքը (վեզիր...), արտաքին գործերի, ֆինանսների նախարարությունում պաշտոնը, տվյալ քաղաքի, կառավարչի, քաղաքագլխի հանգամանքը, նրանց օրոք եկամտի չափը: Այս ցուցակում բարձր պաշտոնյաների առատությունը նկատել է տալիս այս ասպարեզի նկատմամբ սուլթանական կառավարության չափազանց հետևողական շահագրգռվածությունը, վերահսկողությունը, խստությունը, պահանջկոտությունը և ուշադրությունը: Չէ որ կառավարության, սուլթանի և վալիդե սուլթանի (սուլթանի մոր) անձնական գանձարանները սերտորեն կապված են եղել ոսկերչական և դրամահատարանի ֆինանսների հետ: Հայտնի է նաև, որ սուլթանի անձնական գանձարանը տարիներ շարունակ վստահված է եղել հայերի տնօրինությանը: Նրանցից ամենահայտնին եղել է վեզիրի աստիճանի հասած Հակոբ Գազազյան փաշան (1833-1891), որը տարիներ շարունակ Աբդուլհամիդ Բ սուլթանի գանձարանի գանձապետն է եղել և հայտնի է նրանով, որ Թուրքիա է ներմուծել «չեկ»ը դրամի փոխարեն օգտագործելը:

Քյուրքմանի հրատարակած կորպուսի քառորդ մասը կազմող մանրամասն աղյուսակները, ցուցակները, հաշվետվությունները (հիմնականում հայատառ թուրքերենով, գրված Տիւզյանների ու հայ պաշտոնյաների կողմից), հիացնում են պատճառում իրենց մասնագիտական մակարդակով, պատասխանելով շատ հարցերի:

Կորպուսը հարուստ է սուլթանական ոսկերչատունը ներկայացնող պաշտոնյաների, կուսակալների, զորավարների, հայ բանկիրների ամենատարբեր զարդերի, առարկաների, ինչպես նաև սուլթանական ընտանիքի՝ սուլթանների, նրանց կանանց, հարճերի, արքայազների, արքայադուստրերի լուսանկարներով, որոնք կրում են զարդեր, որոնց մի մասի վերաբերյալ տրվում են դրանց ծանոթագրությունների հայատառ թուրքերեն օրիգինալները, ապա դրանց թարգմանությունները, յուրաքանչյուրի մասին մանրամասն նկարագրությամբ, արժեքների ներկայացմամբ: Լուսանկարներից շատերի ծանոթագրություններում նշվում է հեղինակի՝ Կարո Քյուրքմանի անձնական արխիվին պատկանելը: Երբ Տյուզյանների նկարներն են, ապա

նրանց ստեղծագործությունների հետ տրվում են նրանց վրայի ստորագրությունները, հիմնականում օսմաներեն, նաև՝ հայերեն մոնոգրամները:

Գալով արտադրված, պատվիրված ոսկյա և արծաթե պերճանքի առարկաների, զարդերի լուսանկարներին, նկարագրություններին, ապա որպես սկիզբ սովորաբար տրվում են ադամանդների նկարագրականները՝ գույնը, չափսերը, պատրաստման ամսաթվերը և այլն: Մեծ թիվ են կազմում սուլթանի և մերձավորների անձնական իրերի լուսանկարները, որոնք հիացնում են պատճառում և զաղափար տալիս նրանց կենցաղի մասին՝ կնիքներ, տարբեր չափսերի ծխամորճեր, ձեռքի և սեղանի հայելիներ, որոնց հակառակ կողմերը մինչ օրս զարմացնում են իրենց գեղեցկությամբ, թատերական հեռադիտակներ, մետաղադրամներ, մեդալներ, ոսկեթել և արծաթաթել կանացի հյուսածո երեկոյան պայուսակներ, դրամապանակներ, հովհարներ, ադամանդակուռ տարբեր զարդեր, որոնց մի մասի վրա սուրաներից օսմաներեն գրություններ կան, սուլթանների և Ստամբուլի գեղատեսիլ վայրերի մարանկարչությամբ, ադամանդներով շրջանակված, երբեմն առանձին շարքեր կազմող զարդատուփեր, ծխախոտատուփեր, շքեղ փոքր դանակներ իրենց պատյաններով, արքայադուստրի նկարին կից՝ նրա համար նախատեսված ադամանդակուռ մանյակները, նորանոր շքանշաններ և դրանց արժանացած հայ, թուրք պաշտոնյաներ, ձիասարքի ամենատարբեր առարկաներ՝ թամբերից, ասպանդակներից մինչև ձիերի զարդարանքներ: Այլեցնող գեղեցկության են սեղանի ամենատարբեր սպասքները, որոնք անպայման արծաթից կամ ոսկուց են: Առանձին մաս են կազմում զենքերը, ճոխ, գոհարազարդ, տարբեր գունավոր թանկարժեք քարերով զարդարված: Սովորաբար այս զարդերին կից տեսնում ենք նույն այդ իրերի, ոսկեկար հագուստների, խոզանակների, սափրվելու դանակների, զենքերի տերերին առանձին լուսանկարներով: Այս լուսանկարները կարևոր են նաև նրանով, որ պարզվում է, թե թուրքական կամ օտար ինչպիսի պատվանշաններով են պարզևատրված եղել նրանք: Ընդհանրապես որոշակի թիվ են կազմում մասնավոր հավաքածուներից, թանգարաններում գտնվող իրերի լուսանկարները: Դրանց մի մասներից, թանգարաններում գտնվող իրերի լուսանկարները: Դրանց մի մասնաճյուղը հետազայում աճուրդով վաճառված գործեր են, որոնց ծանոթագրությամբ առկա են կորպուսում: Այստեղ տեսնում ենք ոչ միայն սուլթանական պալատին վերաբերող գործեր: Դրանք վերաբերում են հայ (նաև կաթոլիկ) եկեղեցու, նրա անդամների իրերին, ինչպես նաև՝ հայ եկեղեցու ծխակատարություններին մաս կազմող զանազան առարկաներ, հոգևոր

պետերի արդուզարդ՝ ոսկեկար կամ արծաթաթել հագուստներ, մասունքատուփերից մինչև մատանիներ, խաչեր, գավազաններ, ծխական, արարողակարգային առարկաներ, եկեղեցական գրականության, ձեռագրերի կազմեր, շքեղ տուփեր և այլն: Այս իրերի մեջ քիչ չեն սաթե մասեր ունեցողները: Ապշեցուցիչ է օգտագործված աղամանդների, զմրուխտների, հակինթների, սուտակների և մյուս քանկարժեք քարերի առատությունը: Թվում է, թե անսպառ են եղել զանձարանները:

Ժամանակի ընթացքում փոփոխությունների են ենթարկվել պատվանշանները՝ շքանշանները, մեդալները: Յուրաքանչյուր նոր սուլթան, ոսկերչապետ իր նոր շքանշաններն է սկսել արտադրել: Դրանց տարբեր աստիճանները չեն կորցրել իրենց արժեքը նաև որպես գոհարեղեն, ոսկյա զարդեր:

Կորպուսում սովորաբար տեսնում ենք տարբեր զարդերի լուսանկարներ, իսկ կից՝ դրանց հայատառ թուրքերեն և օսմաներեն «անձնագրի» ձեռագիր պատճենները, ապա՝ դրանց թուրքերեն թարգմանությունը: Նրանց կազմությունը ամենայն մանրամասնությամբ, կարծես այս կամ այն դեղի դեղատոմսի նմանությամբ՝ ի՞նչ է, ու՞մ համար է կամ ու՞մ պատվերով է, եթե հայտնի վարպետի գործ է, ինչպես օրինակ՝ Մեպուի Մանասի մանրաքանդակն է զարդատուփի վրա, ապա նշվում է վարպետի, հեղինակի անունը, ինչից է պատրաստված, ասենք՝ փլավի գդալների դեպքում օգտագործվել են փոքրիկ ջրային կրիաների՝ ամբողջական կամ կես կենդանու մշակված ողորկ, ոսկրային մասերը, կամ գդալի հիմքը, բռնակը կազմող ժաղի քարեր, աղամանդների և քանկարժեք մյուս քարերի քանակը, ոսկու և արծաթի, առարկայի կարևոր մաս կազմող նյութերի չափսերը, քանակը կարատների, գրամների չափագրումներով:

Ամենաշքեղ և առատ քանկարժեք քարերի օգտագործմամբ առանձնակի խումբ են կազմում զենքերը՝ սրեր, թրեր, հրացաններ, ձիակառքի կամ հեծյալի հազվագյուտ կերպով պատրաստված իրերի՝ ասպանդակների, թիկնոցների, ձիու գլխի, նստատեղի զարդերի, աչկակապերի և այլ մասերի թանգարանային արժեքի իրերը: Մյուս առանձնահատուկ խումբը՝ թագերը, շքանշաններն են, դրամները, մեդալները, կրծքանշանները կամ գլխի փաթեթների վրայի զարդերը, ապառոշները: Աներևակայելի մեծության ալմաստներ, սուտակներ, զմրուխտներ, հակինթներ և ոսկու վրափորագրված գեղագիր մոնոգրամներ, Ստամբուլի տեսարանների փորագրություններով, սուրաներով զնդասեղներ, բրոշներ, տոնական հագուստներ, պայու-

սակներ, սքանչելի կնիքներ, տարբեր պատերազմների և մարտերի համար նախատեսված մեդալներ, զարմանալի մանր գունավոր գրություններով կողմնացույցներ, ծխամորճեր և այլն:

Շատ հետաքրքիր է, երբ հեղինակը փնտրել ու գտել է, թե ու՞մ համար են եղել տվյալ զարդերը, և տեսնում ենք դրանք՝ իրենց տերերի հագուստների վրա՝ յուղաներկ նկարներում, որոնք պատկանում են օտար կամ սեփական նկարիչների վրձիններին, լուսանկարներին: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում առանձին պետական այրերի մանրանկարներով իրերը: Մարշալներ, փաշաներ, արքայազներ, արքայադուստրեր, օտար զորավարներ և արքայական դեմքեր: Տեսնում ենք նաև հայ պատրիարքների՝ բարձրագույն շքանշաններով նկարներ: Մեծ վարպետության արդյունք են գրությունները՝ կազմված քանկագին քարերից՝ հիմնականում աղամանդներից: Առատորեն օգտագործվել է սադափը, մարգարիտը, սաթը, 3-6 սմ տրամագիծ ունեցող փոքրիկ ջրային կրիաների պատյանները:

Մյուս խումբը՝ դրանք կենցաղային իրերն են՝ կահույք, պահարաններ, սեղան, բազկաթոռ, աթոռներ, անձնական պերճանքի իրերը, գրքերի և նվերների տուփերի կազմեր, (սանրեր, վարսակալներ ու ամրակ-քորոցներ, ճարմանդներ, առանձին քորոցներ, քանկարժեք քարերով զնդասեղներ, մկրատներ, դանակներ, տարբեր քանկարժեք քարերից կազմված տերողորմյաները (թզբեհները), մատների կամ մագերի հարդարանքի իրեր՝ իրենց թավշե կամ կաշվե ոսկեկար տուփերով, կամ արծաթաթել ուսադիրներ, հյուսված պայուսակներ, մաշիկներ, սեղանների ծածկոցներ, ամենօրյա կամ տոնական առիթների համար նախատեսված առանձին կտորներով կամ ընդունելությունների համար նախատեսված սեղանի տոնական սպասք՝ մոմակալներից սկսած մինչև վերջին դանակ, պատատոնական սպասք՝ թափակների և ափսեների տեսականին, հատուկ ռաբադն ու գդալները, բաժակների և ափսեների տեսականին, հատուկ գավաթները, սրճեփը, թեյնիկները, զանգակները, մատուցարանները, օշարակների և վարդաջրերի սափորները, շշերը, մրգամաններն ու անուշեղենների բյուրեղապակե և արծաթե սկահակները՝ զարդարված քանկագին քարերով:

«Անձնագրերի» կարևոր մաս են կազմում այս կամ այն թանգարանին, անձին կամ «մասնավոր» հավաքածուներին մաս կազմելու գրությունները, որը ևս մեծ փնտռությունների արդյունք պիտի եղած լինի:

Չմոռանալու ևս, որ սուլթանական և, նաև, փաշայական հարուստ ընտանիքների համար սեղանի սպասքը պատվիրվել է նաև օտար երկրների՝

Ֆրանսիական, անգլիական, չինական հայտնի ֆաբրիկաներին, թեև Զյու-թահիայի արտադրանքը ևս նույն բարձր արժեքներով է վաճառվել: Երբեմն դրանք հավելվել են պատվիրատուի մոնոգրամներով, Ստամբուլի տեսարաններով: Առատորեն օգտագործվել է բազմագույն էմալը, սաթը:

Գրքում առանձին զուլա է կազմում սենյակային իրերի բաժինը: Դրանք աշխատասենյակի, գրասեղանի մաս կազմող անձնական օգտագործման առարկաներ են, սեղանի և պատի ժամացույցներ, որոնց մի մասը երգող, երաժշտական միջուկով են, թանաքամաններ, ակնոցի, ծխախոտի տուփեր, կնիք-մատանիներ, հայելիներ, զարդատուփեր, խոզանակներ, և այլն: Սուլթանական ոսկերչանոցում պատվիրվել են նաև թագեր, այդ թվում նաև կրոնապետերի համար հատուկ պատրաստված՝ առաքյալների պատկերներով կամ ոսկեկար ասեղնագործություններով, իրենց մաս կազմող խաչերով, բուրվառներով, գավազաններով և այլն:

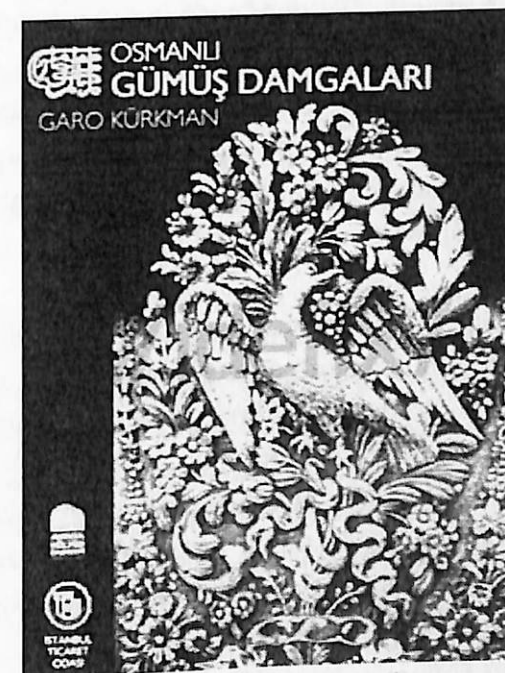
Բնականաբար, Կորպուսում ներկայացված նկարների և լուսանկարների մեծ մասը սուլթաններինն են, թուրք փաշայական անձնակազմինը, օտար երկրների գահակալներինը, զորավարներինը, որոնք այցելել են, անձնական նվերներ են ստացել պալատից: Գրքում քիչ չեն նաև հայ ամիրաների, փաշաների, հայտնի կրոնապետերի նկարները՝ իրենց ստացած սուլթանական շքանշաններով, զարդերով, նվերներով:

Ամենաուշագրավը՝ դրանք զարդերն են:

Շուրջ 470 էջ կազմող Կորպուսում մի ամբողջ դարաշրջանի սուլթանական պալատի մաս կազմող շքեղության՝ ոսկերչական իրերի, դրամահատարանի արտադրած դրամների, պատվանշան-շքանշանների, պալատին կից ֆաբրիկայի սքանչելի իրերն են: Եվ այդ ամենը՝ մի ժամանակաշրջանում, երբ դրանց լույս աշխարհ գալը տնօրինվել է հայ ոսկերչապետերի կողմից, պալատական գանձարանի, դրամահատարանի, սուլթանի և մայր սուլթանի գանձարանների հայ պատասխանատուների կողմից: Իսկ այս ամենի փառքը պայմանավորված է եղել հայ վարպետների մի քանի սերունդների շնորհիվ: Իհարկե, ամենահայտնին Տյուզլան ամիրաների տոհմն էր և այդ տոհմի մի քանի սերունդների ոսկերչապետերի գործունեությունը: Ափսոս, որ այն տխուր, ողբերգական վախճան է ունեցել: Գիրքն ավարտվում է ևս մի ընդարձակ ցուցակով: Այն բառարան է օգտագործված տերմինների, առանձին բառերի: Այն օրիգինալն է՝ հայատառ թուրքերեն, ապա դրա հնչողությունը լատինատառ, հետո՝ թուրքերեն և անգլերեն լեզուներով:

Օսմանյան կայսրության ոսկերչության, զոհարեղենի պատմությունը թողել է այնպիսի ստեղծագործական փայլուն ժառանգություն, որն այսօր ևս աշխարհի լավագույն թանգարանների և մասնավոր հավաքածուների հարստությունն ու զարդն է կազմում՝ ի լուր հայ ստեղծագործ մտքի և գործի անմրցունակ սքանչելիագործության:

Պատմաբանասիրական հանդես, 2024, 3

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՉՈՀԻ ՏԱՌԱՊԱՆՔԻ ԴԻՉ 100 ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՄԻՋՈՎ

ՊՕՂՈՍ ԳՈՒՅՈՒՆՅԱՆ. Տառապանքիս ուղին հաւատքի լոյսով. Սիդ-նեյ, 2022թ.

Bogos KOUYOUDJIAN. My Path of Suffering By the Light of Faith. Jacob P Kiujian.

Մեծ Եղեռնի զոհերի 4-րդ սերունդը, որ ցրված է աշխարհով մեկ, նման է անթելված կրակի, որը երբեք չի մարում: Ավելին, ժամանակ առ ժամանակ այն բոցեր է արձակում՝ չմոռացնելու համար դարիս ամենասահմանեցուցիչ ոճիրը՝ 1915թ. արևմտահայության ջարդերը Թուրքիայի ողջ տարածքում:

Այս զոհերի 2-րդ սերունդներին ծնողները խնայեցին՝ սիրուց թե վախից, և չխոսեցին դժոխային դեպքերի մասին, մինչ իրենք մինչև կյանքի վերջ ապրեցին դրանց հուշերով, մտքի ու աչքերի միջից չկարողանալով վայրկեան իսկ մոռացության գիրկն ուղարկել իրենց հետապնդող ուրվականներին: Նրանցից ոմանք ուժ գտան թոթին հանձնելու իրենց զգացածներն ու տեսածները՝ հուսալով, թե գուցե դրանով որոշ չափով կազատվեն տանջող մղձավանջից:

Այս դժբախտների 3-րդ և 4-րդ սերունդները ավելի հաստատական գտնվեցին իրենց ժառանգություն մնացած պատմությանը տեր կանգնելու, իրենց ինքնությանը հարազատ մնալու, նաև իրենց ընտանիքների անմեղ զոհերի հիշատակը ոգեկոչելու առումով: Նրանք մինչ օրս վերադառնում են իրենց ծննդավայրերը, մասնակցում տարեկան հավաքներին, աղոթում նրանց հոգիների համար ու մի պուտ ջուր և մի բուռ հող առած հետները՝ վերադառնում իրենց նոր բները՝ երբեք չմոռանալու, չներելու և իրենց հոգու պարտքը փոխանցելու հաջորդ սերունդներին:

2022 թվականին Ավստրալիայի Սիդնեյ քաղաքում լույս տեսավ կեսա-րացի Պողոս Գույունյանի (1893թ. Կեսարիա-1963թ. Կահիրե) հուշերը, որ գրել էր 1921 թվականին:

Այս ձեռագրի հրատարակությունը գալիս է լրացնելու Մեծ Եղեռնի մա-սին նրա մարտիրոսացած զոհերի ու նրանց մերձավորների հազարավոր էջեր կազմող հուշերը:

Սա մի ձեռագիր դեստան է՝ գրված հայատառ թուրքերենով և Կեսարիա-յի թուրքական բարբառով, որ Մեծ եղեռնը և Առաջին համաշխարհայինը վերապրած հայ գաղթական մարդու հերթական ցնցող պատմություննե-րից մեկն է, որը, 100 տարիների միջով անցնելով, որպես տառապանքի ճիշդվել է մեր սեղանին:

Գրքի հրատարակության գաղափարը և աշխատանքները Պողոսի որ-դունն են՝ Հակոբ Գույունյանին: Նա է գրել որպես գրքի առաջաբան հոր կյանքի պատմությունը՝ Կեսարիայից մինչև Կահիրե:

Պատմական արժեք ունեցող այս դեստանի լույս տեսնելը, նրա գիտա-կան հրատարակությունը իրականացրել է մեզ ծանոթ, երիտասարդ շնոր-հալի թուրքագետ, պատմական գիտությունների թեկնածու Սերգեյ Մանվել-յանը: Նրան ենք պարտական այս պատմական երկի աշխարհ գալը:

Տեքստը կազմված է հայատառ թուրքերեն ձեռագրի ֆաքսիմիլից, նրա արևելահայերեն թարգմանությունից, որ կատարել է Ս.Մանվելյանը, անգ-լերեն թարգմանությունից՝ Նոյեմի Գույունյանի շնորհիվ, և արևմտահայե-րեն թարգմանությունից՝ Նաիրի Մկրտչյանի կողմից:

Գրքի բնաբանը Ներսես Շնորհալու գրքից տողեր են, իսկ Շնորհալու եր-կը եղել է խեղճ կեսարացու կյանքի վերջին ամիսների սփոփանքը:

Դեստանի հերոսի կյանքը ի սկզբանե դժբախտության գույժերով էր կազմված:

6 ամսեկանից ծնողները խուլերայի զոհ են դարձել և փոքրիկին որդեգրել են ընտանիքի բաեկամները՝ Շալջյանները: 20 տարեկանում նույն խուլերան խլել է նրա երկրորդ ծնողներին: Եղեռնի ջարդերից նրան փրկել է բարե-կամ թուրք ոստիկանը, զգուշացնելով, որ փախչի: Նախորդ օրը հարևանի խնդրանքով ամուսնացել է Սիրանուշի հետ՝ որ նա գլխին տեր ունենա:

«Մահմեդականություն ընդունեք և կենդանի կմնաք» առաջարկը անըն-դունելի գտնելով՝ լքել են տունը և դեռ փախուստի ճանապարհին լսել մահ-վան աղեկտուր ողբերը իսլամ ընդունածների:

Փրկությունը գտել են Կահիրեյում: Մաքառել է ընտանիքի ապրուստը հայթայթելու համար և կյանքին հրաժեշտ տվել 1963 թվականին:

Արևելահայերենով դեստանը կազմված է 110 քառյակներից, ծանոթա-գրություններով հանդերձ, որ վարպետ թարգմանությամբ ներկայացրել է Սերգեյ Մանվելյանը:

Ապա հայատառ թուրքերենով իրական դեստանի ֆաքսիմիլեն է՝ գու-նաթափ տետրակի ֆոնի վրա:

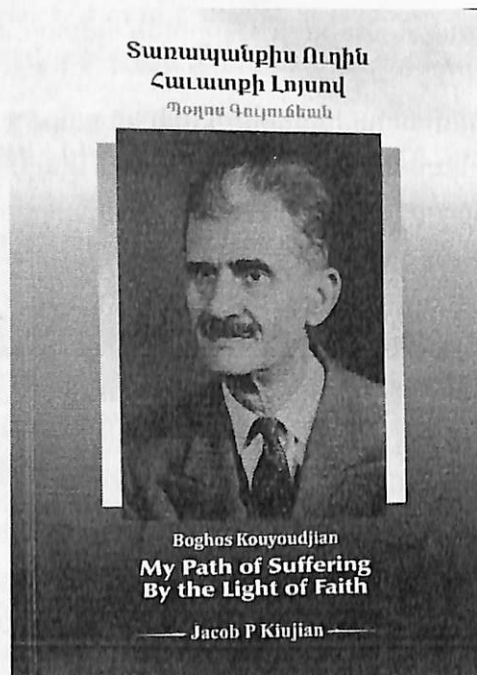
Ընտանեկան լուսանկարների էջերին հաջորդում են արևմտահայերեն և անգլերեն թարգմանությունները: Այս հրատարակությունը կարծես ընտանիքի պատմության փոխանցումն է ժառանգներին: Անգլերեն է թարգմանել ռուստրը, ձևավորել է որդին:

Պողոս Գույումճյանի դեստան-հուշագրությունը դեպի Կահիրե ողիսակահի մանրամասն նկարագրությունն է: Այն ավարտվում է հեղինակի «հիշատակարանով»՝

Վիլայեթս՝ Էնգարե*, քաղաքս՝ Կայսերի,
Անունս Պողոս, ազգանունս Գույումճեան,
Ինչ էլ գրելու լինեմ, ճակատագիրս այսքանն է,
Ներեցեք՝ պարոնայք, թերի գրվածքիս համար:

ԹՈՂ ԼՈՒՅՍԵՐԻ ՄԵՉ ՀԱՆԳՉԵՆ 1915 թվականի ապրիլյան եղեռնի անասելի ոճիրի զոհերի հոգիները: Նրանց հիշում են...

ՄԱՐՄԱՐԱ, Ստամբուլ, հոկտեմբեր 2024

ՑԱՆԿ

1. Հայատառ թուրքերենի դերը Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների առաջընթացի մեջ 8
2. Հայերի դերը Օսմանյան կայսրության մշակութային կյանքում (19-րդ դ.) 17
3. Книга на турецком шокировавшая ученых всего мира. Армяне в османском здравоохранении и армянской больницы СУРБ ПРКИЧ на турецком. MEDIAINFORM Ер.2006 N3..... 36
4. 934 ПРОИЗВЕДЕНИЯ В УНИКАЛЬНОМ ИЗДАНИИ. MEDIAINFORM Ер.2006 N4..... 41
5. DES LANGUES ORIENTAL ÉCRITE EN CARACTÈRES ARMÉNIENS..... 46
6. Turkish Literature in Armenian Letters and Armenian-Turkish Literary Relations in the Ottoman Empire in the XIX Century. ICANAS-38. Ankara. 2007..... 52
7. La litterature turque en lettres armeniennes. L'Arménie une histoire 1. Des serviteurs fidèles. Les enfants d'Arménie au service de l'Etat turc. Lyon.2010. p. 104-111..... 60
8. Ermenice harflerle Türk Edebiyatı. Sadık Tebaa. Türk Devletleri Hizmetindeki Ermeniler. Istanbul, 2011. s105-117..... 65
9. Լեռնալիբանանի երկու հայ փոխարքաները (կառավարիչները)՝ Կարապետ Արթին փաշա Դավուդյան (Դավուդ փաշա, կաթուղիկ, 1816-1873) և Հովհաննես փաշա Կույումճյան (1858-1933)..... 69
10. Թուրքիայում մշտն էն Տիգրան Չուխաջյանի «Լեբլեբիջի Հոր Հոր աղա» կոմիկական օպերայի 140 ամյակը..... 78
11. Գիրք, որ եկել է լրացնելու հայ ցեղասպանության պատմությունը 81
12. Արամ Գյուլյուզ-թուրքական կինոյի մեծ երախտավորը 84
13. Հայատառ Թուրքերեն գրականությունը 20-րդ դարում 87
14. Միջազգային գիտաժողով նվիրված Մանուկ բեյ Միրզայանին..... 90
15. Հայերը Բիթլիսում և հայատառ քրդերեն ձեռագիր ու տպագիր գրականությունը 95
16. ARMENIANS IN BITLIS ARMENIAN KURDISH HANDWRITTEN AND PRINTED LITERATURE..... 100
17. Ռումինիայի գրողների միության հատուկ մրցանակը 101

18. Օսմանյան շրջանի հայ ոսկերիչները և գոհարեղենը.....	104
19. Պատրիկ Դեվեճեանի յիշատակին	115
20. Կարո Բյուրքման. Օսմանյան ոսկերչության մասին վավերագրերի կորպուս-գանձարան	118
21. Յեղասպանության զոհի տառապանքի ճիշ 100 տարիների միջով.	128

ՀԱՍՄԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

АСМИК СТЕПАНЯН
СБОРНИК СТАТЕЙ

Չափսը՝ 70x100¹/₁₆: Ծավալը 8,375 տպ. մամուլ:
Թուղթը՝ օֆս. 80 գր.: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակը՝ 100 օր.:
Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՊՐԻՆՏ» ՍՊԸ-ում:

Ծնվել է 1950թ. Երևանում, մտավորականի ընտանիքում: 1972թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի Արևելագիտության ֆակուլտետը, թուրքերեն լեզու և գրականություն մասնագիտությամբ:

1972-1997թթ. աշխատել է Հայաստանի Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտում: 2005թ. մինչ օրս աշխատում է նույն ինստիտուտում, որպես առաջատար գիտաշխատող:

Միաժամանակ, 1992-93թթ. աշխատել է ՀՀ ԱԳՆ Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչությունում, ապա՝ 1995-98թթ. դիվանագիտական առաքելությամբ մեկնել ժնև, աշխատել ՄԱԿ-ի և միջազգային այլ կազմակերպություններին առընթեր ՀՀ Մշտական ներկայացուցչությունում և Շվեյցարիայում ՀՀ Գլխավոր հյուպատոսությունում:

1987թ. պաշտպանել է պատմական գիտությունների թեկնածուական թեզ՝ «Հայատառ թուրքերեն գրականության դերը Օսմանյան կայսրության սոցիալ-մշակութային կյանքում» թեմայով:

«Հայատառ թուրքերեն գրքերի մատենագիտություն (1727-1968)» գիրքը հրատարակվել է 1985թ. Հայաստանի Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի հրատարակչության կողմից:

«Հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլը» մատենագիտական քառալեզու աշխատանքը նույն հրատարակչության կողմից լույս է ընծայվել 1987 թվականին:

«Հայատառ թուրքերեն գրականությունը» աղբյուրագիտական հետազոտությունը լույս է ընծայվել Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչության կողմից 2001 թվականին:

2005թ. Ստամբուլի «Թուրքուզ» հրատարակչությունը լույս է ընծայել «Հայատառ թուրքերեն գրքերի և հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտություն» քառալեզու աշխատությունները մի գրքով: Այն պարունակում է ավելի քան 2000 անուն գրքեր, հրատարակված 1727-1968թթ., աշխարհի 50 քաղաքների շուրջ 200 տպարաններում: Հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտությունը ներառում է շուրջ 120 անուն պարբերականներ, սկսած 1840 թվականից:

2005թ. պաշտպանել է պատմական գիտությունների դոկտորական ատենախոսություն՝ «Հայատառ թուրքերեն գրականությունը 15-20-րդ դարերում» (Աղբյուրագիտական հետազոտություն) թեմայով:

2008թ. լույս է տեսել «Ցուցակ հայերեն ձեռագրերի հայատառ թուրքերեն նյութերի և հայատառ թուրքերեն ձեռագրերի» մատենագիտական աշխատությունը: Այն ներկայացնում է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հայատառ թուրքերեն ձեռագրական հարստությունը:

«Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում» ուսումնասիրությունը հայերեն լեզվով լույս է տեսել 2011թ. և արժանացել ՀՀ Նախագահի մրցանակին: Գրքի Բ տպագրությունը կատարվել է 2012թ.: Նույն թվականին գիրքը լույս է տեսել ռուսերեն և Միմսկում արժանացել «Գրքերի արվեստ» ԱՊՀ երկրների մրցույթի «Գրան Պրի» մրցանակին: Թուրքերեն լեզվով ուսումնասիրությունը հրատարակվել է 2014թ.:

2012 թ. լույս է տեսել «Հայատառ թուրքերեն գրականությունը» (ֆրանսերեն), 152 էջ

2016 թ. լույս է տեսել «Լուզինյան թագավորական տան հայ ժառանգները», 218 էջ

2018 թ. լույս է տեսել «Գեվորգ Բամպուկժյան», 168 էջ

2022 թ. լույս է տեսել «Բարս Թուլլաժի. կյանքի էջեր», 132 էջ

2023 թ. լույս է տեսել «Հայատառ թուրքերեն գրականությունը», 206 էջ,

2023 թ. լույս է տեսել «Հայատառ թուրքերեն գրականությունը» (անգլերեն), 198 էջ

2025 թ. լույս է տեսել Հակոբ Պարոնյան..Հայատառ թուրքերեն նորահայտ մակրապատումներ. 245 էջ.

2026 թ. լույս է տեսել Ամեդ Ֆեհիմ բեյի հիշողությունները (1851-1930). 173 էջ.